

**EL MONACAT INSULAR DE
LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL
EL MONESTIR DE CABRERA
(BALEARS, SEGLES V-VIII)**

STUDIA ARCHAEOLOGIAE CHRISTIANAE

1

**EL MONACAT INSULAR DE
LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL
EL MONESTIR DE CABRERA
(BALEARS, SEGLES V-VIII)**

MATEU RIERA RULLAN

ATENEU UNIVERSITARI SANT PACIÀ
FACULTAT ANTONI GAUDÍ D'HISTÒRIA, ARQUEOLOGIA I ARTS CRISTIANES
FACULTAT DE TEOLOGIA DE CATALUNYA
INSTITUT CATALÀ D'ARQUEOLOGIA CLÀSSICA
BARCELONA, 2017

Disseny de la coberta: Ernest Gil Termes
Fotografia de la coberta: Factoria de Salaons del Pla de Ses Figueres de Cabrera. © ICAC
Motiu de la contracoberta: Reconstrucció de la decoració estampada d'una
de les ceràmiques trobades a Cabrera (Autor: Mateu Riera Rullan)

© De l'autor
© Ateneu Universitari Sant Pacià (AUSP) – Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes (FHEAG) –
Facultat de Teologia de Catalunya (FTC) i Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC)

Primera edició: Barcelona, Juny de 2017

ISBN (AUSP – FHEAG – FTC): 978-84-947195-2-3

ISBN (ICAC): 978-84-946298-2-2

Dipòsit legal: B 14.240-2017

Composició i impressió: Parangona Realització Editorial, sl.

Amb la col·laboració de:

Ajuntament de Palma

A MU MARE, A MON PARE,
A SA MEVA GERMANA
I A NA LAYLA,
SES QUATRE PERSONES
QUE MÉS ESTIM

Índex

PREFACI.....	9	L'illa d'en Colom.....	82
PRÒLEG: UN LLARG CAMÍ PER HELENA KIRCHNER	11	Sa Dragonera	83
PRESENTACIÓ	13	S'Espalmador.....	85
CAPÍTOL PRIMER		CAPÍTOL TERCER	
EL MEDI FÍSIC DE L'ARXIPÈLAG DE CABRERA	19	DESCRIPCIÓ DELS JACIMENTS DE L'ARXIPÈLAG	
CAPÍTOL SEGON		DE CABRERA I DE L'ILLOT DELS FRARES DEL TEMPS	
INTRODUCCIÓ HISTÒRICA	27	DEL MONESTIR DE CABRERA	89
1. Monjos i monestirs als illots en el context del		1. Pla de ses Figueres.....	91
primer monacat de la Mediterrània occidental	27	1.1. «Factoria de salaons» (cales 3 i 4).....	96
1.1. Les fonts escrites.....	27	1.2. «Necròpolis i taller de porpra» (cales 2 i 5)	125
1.2. Les fonts arqueològiques	37	1.3. Barraques dels presoners napoleònics	
<i>Gallinaria</i> (Ligúria, Itàlia).....	38	(cala 6).....	168
<i>Capraria</i> = <i>Capraia</i> (Toscana, Itàlia)	40	1.4. Àmbit b (cala 1).....	180
<i>Gorgona</i> (Toscana, Itàlia).....	41	2. Sa Font	196
Lérins (Provença, França).....	42	3. Son Picornells	199
Stoechades = Hyères (Provença, França) .	48	4. Clot des guix	208
Bergeggi = Noli (Ligúria, Itàlia).....	51	5. Els Corralis	225
Montecristo (Toscana, Itàlia).....	53	6. Illot dels Frares	241
Giglio (Toscana, Itàlia).....	53	CAPÍTOL QUART	
Kneiss (Tunísia).....	53	LES CERÀMIQUES DEL MONESTIR DE CABRERA	263
Chilmi (Kerkenah, Tunísia).....	55	1. Ceràmiques comunes	267
Cullera (País Valencià, Espanya).....	57	1.1. Produccions eivissenques	268
<i>Eumorfiana</i> i <i>Palmaria</i> (Campània?, Itàlia)	59	1.2. Produccions africanes	322
<i>Palmaria</i> , Tino i Tinetto (Ligúria, Itàlia)	59	1.3. Produccions de procedència	
Altres possibles monestirs en illots.....	61	indeterminada.....	334
2. Monjos i monacat a les Illes Balears		2. Ceràmiques de cuina.....	342
entre l'antiguitat i l'edat mitjana	61	2.1. Produccions africanes «clàssiques»	342
2.1. Les fonts escrites.....	72	2.2. Cuina tardana.....	358
La Circular de Sever	73	3. Vaixel·la fina.....	396
La correspondència epistolar		3.1. Produccions africanes (TSAD)	396
entre Consenci i Agustí d'Hipona	74	3.2. Produccions del sud de la Gàl·lia	459
L'Epístola XIII, 47 de Gregori Magne.....	75	Terra Sigillata Lucente	459
2.2. Les fonts arqueològiques	76	Dérivée de sigillée paléochrétienne.....	461
L'illa del Rei	78		

3.3. Produccions de la Mediterrània oriental (LRC)	464	CAPÍTOL SISÈ	
4. Grans ceràmiques per al transport	470	INTERPRETACIÓ	571
4.1. Produccions eivissenques	472	1. Els inicis de la comunitat monàstica de Cabrera.....	571
4.2. Produccions de la península Ibèrica	480	2. Característiques i trets definidors de la instal·lació de la comunitat monàstica a l'arxipèlag de Cabrera	573
Produccions tarraconenses	480	2.1. Port natural i font d'aigua	573
Produccions sudhispàniques	482	2.2. Les activitats productives	576
4.3. Produccions africanes	486	2.3. Església i cementiri del cenobi i els possibles eremitoris	580
4.4. Produccions de la Mediterrània oriental ..	509	3. Illa santa.....	586
5. Ungüentaris.....	529	4. Els intercanvis de la comunitat monàstica de Cabrera	591
6. Ceràmiques per a la il·luminació.....	532	4.1. Els mercats locals	593
7. Els grafits	534	4.2. El comerç a llarga distància.....	595
8. Taules amb la datació dels tipus ceràmics identificats.....	544	5. Els «monjos dels illots», una Diàspora comercial?.....	604
CAPÍTOL CINQUÈ		CONCLUSIONS.....	613
ALTRES MATERIALS DEL MONESTIR DE CABRERA	549	BIBLIOGRAFIA	619
1. Monedes	549		
2. Elements petris	553		
3. Vidre.....	565		

Prefaci

Teniu a les mans el primer volum de la col·lecció *Studia Archaeologiae Christianae*, que publica la Facultat d'Història, Arqueologia i Arts Cristianes Antoni Gaudí (FHEAG), de l'Ateneu Universitari Sant Pacià (AUSP). Es tracta d'un volum capdavanter en el projecte que volem impulsar des d'una institució acadèmica que inclou l'arqueologia cristiana entre les seves àrees de coneixement. La tesi doctoral de Mateu Riera Rullan és un admirable exemple del camí que l'arqueologia cristiana ha fet i pot fer en els territoris del llevant de l'antiga Tarraconense ajaçats a la Mediterrània i carregats de romanitat (Catalunya, València) i a les Illes. És de justícia recordar la tasca extraordinària duta a terme per Mn. Joan Serra Vilaró (1879-1969), fill de Cardona i solsoní, canonge de la catedral de Tarragona, historiador i arqueòleg, que va excavar la necròpolis de Tàrraco i va rescatar la memòria del protomàrtir Fructuós. L'obra de Serra i Vilaró va obrir un camí que altres seguirien. Els voldria evocar en la persona de l'arqueòleg Pere de Palol i Salellas (1923-2005), gironí, catedràtic de la Universitat de Barcelona i director del seu *Institut de Prehistòria i Arqueologia*, que va dur a terme una recerca arqueològica de gran volada dedicada als mons cristians tardoromà i visigòtic en la Península Ibèrica. Aquesta recerca va ser recompensada amb el doctorat honoris causa conferit pel *Pontificio Istituto di Archeologia Cristiana* (PIAC) l'any 2000.

En línia amb aquests precedents il·lustres, l'Ateneu Sant Pacià pretén fer una aportació substantiva a l'arqueologia del món antic, concretada al camp de l'arqueologia cristiana de l'antiga Tarraconense i d'altres territoris de l'antic Imperi romà. Serà necessari i convenient entrar en sinergia amb els departaments universitaris que tracten aquesta àrea de coneixement, tant de la Universitat de Barcelona com de la Universitat Autònoma de Barcelona, així com amb altres universitats i institucions de l'antiga Tarraconense. De manera preferent, es mantindrà una interlocució privilegiada amb l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica (ICAC), de naturalesa interuniversitària i adscrit a la Universitat Rovira i Virgili, amb el qual ja ha estat signat un conveni de col·laboració. Aquest conveni

es materialitza en aquest primer llibre de la col·lecció que inaugurarem. *Last but not least* el Departament d'Arqueologia i Arts Cristianes del nostre Ateneu Universitari vol accentuar les relacions internacionals, concretament els contactes amb el Pontifici Institut d'Arqueologia Cristiana (PIAC), la institució cabdal en el camp que ens ocupa: la Tarraconense és un dels territoris històricament més vinculats a Roma, *mater et caput omnium Ecclesiarum*.

El volum del Dr. Mateu Riera Rullan, *El monacat insular de la Mediterrània occidental. El monestir de Cabrera (Balears, segles V-VIII)*, que inicia la nova col·lecció, és paradigmàtic per diverses raons. En primer lloc, cobreix un període que coincideix temporalment amb el segment històric del món tardoantic que ha de merèixer, per part nostra, una atenció preferent. En segon lloc, és una obra escrita amb una metodologia estricta i altament qualificada que no es limita a la pura descripció de l'excavació i a la classificació dels artefactes retrobats. El llibre s'endinsa en la interpretació de les dades i les relliga en el marc més ampli del fascinant fenomen monàstic insular en la Mediterrània. En aquest punt s'aprecia la petja historiogràfica del prof. Barceló, desaparegut prematurament, que va guiar el Dr. Riera en una part important de la seva recerca. Aquest volum, que inicia la col·lecció *Studia Archaeologiae Christianae* de l'Ateneu Sant Pacià, tracta un tema innovador com és el monacat insular a la Mediterrània. La recerca que presentem ajuda a comprendre els mons tardoromà, vàndal i bizantí, tots ells impregnats de la puixança del cristianisme en un temps històric menys conegut del que voldríem però més recognoscible del que podria semblar. L'obra voluminosa del Dr. Riera Rullan és una fita en l'arqueologia del període tractat. Desitgem que l'Ateneu Sant Pacià pugui continuar contribuint, amb altres i successives monografies, a les recerques arqueològiques de l'antiga Tarraconense.

Barcelona, març de 2017
Armand Puig i Tàrrach
Rector de l'Ateneu Universitari Sant Pacià

Vaig conèixer en Mateu Riera a mitjans dels anys 90 del segle xx, quan va arribar a la Universitat Autònoma de Barcelona per fer els darrers cursos de la llicenciatura d'Història i el doctorat. El 2001, va defensar el Treball de Recerca de Doctorat, a la mateixa universitat, sobre El Monestir de Cabrera a l'antiguitat tardana, dirigit pel professor Miquel Barceló. Ben aviat es va dedicar a l'arqueologia professional, sobretot a Catalunya i Mallorca. Aquesta feina, enormement exigent, ha fet que la realització de la tesi doctoral que ara es publica en aquest llibre, hagi tingut moments de frenada i de repeses adoptades amb gran determinació. Però també ha contribuït a donar al Mateu una formació enormement sòlida que ha fet més rigorós i madur intel·lectualment tot el procés de recerca.

Després de l'esmentat treball de recerca, es va plantejar el tema de la tesi doctoral del Mateu i va començar el llarg camí que porta fins aquest llibre que ara el lector té a les mans. Les excavacions a Cabrera havien començat el 1999 i les troballes de les primeres campanyes ja van permetre pensar que hi havia un problema historiogràfic i arqueològic que mereixia una atenció especial: l'aparició de monestirs en illots de la Mediterrània i a l'Atlàntic, com el cas espectacular del monestir de les Skellig Michael, uns illots escarpats situats a la vora de la costa atlàntica d'Irlanda. Des de les illes més orientals del Mediterrani fins al feréstec Atlàntic, doncs, el fenomen del monaquisme illenc conegut per fonts escrites i troballes arqueològiques oferia un camp de recerca amplíssim que calia entendre de forma global. No era aquest l'objectiu inicial de la tesi, que havia de centrar-se especialment en el registre material trobat a les excavacions de Cabrera, però el problema historiogràfic de fons es va imposar amb tossudesia.

En Miquel Barceló, director inicial d'aquesta tesi, historiador i no pas arqueòleg, va orientar el Mateu cap a preguntes que anaven molt més lluny de la caracterització material del monestir de l'arxipèlag de Cabrera. La complexitat del registre arqueològic, que resultava difícil d'interpretar un cop feta la seva descripció, va fer que m'incorporés gradualment a la codirecció.

La selecció que les comunitats monàstiques van fer d'un determinat tipus d'illes per instal·lar-se, les produccions comercials que van desenvolupar, com les salaons i els tints, i les connexions marítimes que van teixir entre sí i terra ferma es van convertir en les preguntes i el centre de la recerca. En el marc conceptual de la «diàspora comercial», que hauria estat protagonitzada per les comunitats de «monjos dels illots» entre la segona meitat del segle iv i el segle vii, tot adquiria un sentit nou. Ja no es tractava d'estudiar només les produccions ceràmiques i les seves cronologies, evidència dels moviments comercials, i les restes arquitectòniques i materials, indicis més o menys clars de la vida monàstica. El Mateu ha fet aquest salt tan difícil de fer entre el registre material i la història. O millor dit: ha fet les passes gegants d'anada i tornada, entre el registre arqueològic i el textual i després el salt a la interpretació històrica.

Les illes que havien de proveir als monjos la *fuga mundi* eren unes illes domesticades, escollides i habitades per comunitats masculines, amb exclusivitat. Les comunitats monàstiques només es podien perpetuar si esdevenien els nusos de recorreguts marítics i comercials que havien de servir, no només per a l'obtenció d'homes, objectes i recursos per complementar una producció agrària i ramadera limitada per l'exigu espai illenc, sinó per posar en circulació produccions pròpies, de salaons i porpra, en el cas de l'arxipèlag cabrerenc. Per a l'èxit d'aquest monaquisme, calia una xarxa de comunicació, producció i distribució ben travada. I alhora, el moviment monàstic era la xarxa de comunicació i comercial. Tal com diu l'autor, els illots deixaven de ser deserts marítics així que s'hi instal·laven els monjos. El monestir de Cabrera no podia ser entès aïlladament, ni tan sols comparativament amb altres casos. Formava part de la xarxa monàstica ben connectada per les rutes marítimes i les flotes monàstiques que transportaven els productes agraris, les salaons, els tints, els metalls, els marbres, elements decoratius arquitectònics, els béns mobles i, entre aquests, els aixovars específicament religiosos. I també els monjos. Així que les condicions per mantenir les connexions comercials i

marítimes van deixar d'existir, els monestirs dels illots es van abandonar.

Al llarg d'alguns anys he tingut la responsabilitat de corregir i aprendre a cada pàgina llegida un text tan voluminós com el que ara el lector té a les mans, esdevenint l'única directora per mor de la malaltia i, finalment, mort de l'enyorat Miquel Barceló. En rigor, en Mateu i jo, doncs, hem compartit el mestratge del Miquel. Hem après moltíssim. Així, considero un privilegi haver pogut participar d'aquest llarg camí de recerca que ha fet el Mateu, un professional de l'arqueologia, que amb la seva silenciosa, tenaç i honesta vocació ha produït un llibre que tocaria ser, per molt temps, una referència historio-

gràfica de primer ordre. En el llegat intel·lectual del Miquel Barceló, un historiador que sempre va estar voltat de deixebles que convertia en els seus col·laboradors, hi ha el mestratge que va oferir amb vocació i generositat. Va fer escola. En Mateu és un dels seus membres. En l'estudi del Miquel hi havia un prestatge amb els llibres dels que havíem crescut intel·lectualment al seu costat. Se'l va emportar al seu últim refugi a Portocolom (Mallorca). El llibre del Mateu Riera estaria, ara, sens dubte, en aquest prestatge reservat.

Sant Cugat del Vallès, 6 de novembre de 2016.

Presentació

El llibre que tenen entre mans és una part de la tesi doctoral *Arqueologia d'una instal·lació monacal primerenca a l'arxipèlag de Cabrera (Illes Balears) (segles V-VIII dC). Restes arquitectòniques, de producció, ceràmica i altres materials arqueològics*, dirigida per la Dra. Helena Kirchner Granell, i feta dins del programa de Doctorat en Economia, Societat i Cultura antiga del Departament de Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona. Es va defensar dia 20 de gener de 2016 davant del tribunal format pels Doctors Albert López Mullor (President), Josep Maria Macias Solé (Secretari) i Albert Ribera Lacomba (Vocal), els quals la varen qualificar d'Excel·lent *Cum Laude*. Aquest treball partia de les investigacions arqueològiques que van començar a l'arxipèlag de Cabrera l'any 1999, i tenia com a objectiu principal intentar conèixer com va ser el monestir de què parla l'Epístola XIII, 47 del papa Gregori Magne, una carta escrita l'any 603 que demostra, sense cap mena de dubtes, l'existència d'un monestir a l'illa de Cabrera de les Balears.

Les excavacions arqueològiques a l'illa de Cabrera varen servir com a punt de partida per a engegar el *Projecte de recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de Cabrera*. Aquest sempre ha estat coordinat des de la Regidoria d'Urbanisme de l'Ajuntament de Palma, i codirigit per Maria Magdalena Riera Frau i Mateu Riera Rullan, un equip de direcció al qual, en els darrers anys, s'han sumat María José Rivas, Josep Maria Puche i Julio Miguel Román. Totes aquestes feines han estat finançades per l'Ajuntament de Palma i pel Ministeri de Medi Ambient.

L'actual treball té com a precedent la tesi de llicenciatura titulada *El monestir de Cabrera a l'antiguitat tardana*, dirigida pel doctor i catedràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona Miquel Barceló Perelló (2002). Llavors es començaren a creuar les dades obtingudes a Cabrera, Conillera i l'Illot dels Frares amb el que deien les fonts escrites del monacat cristià dels segles IV a VIII i amb els descobriments arqueològics d'alguns altres exemples de comunitats monàstiques localitzades a illots de la Mediterrània occidental i de l'Atlàntic. Es va proposar que

Cabrera fou una illa santa on pareixia que hi haurien coexistit dos tipus d'assentaments monacals corresponents a un cenobi i a diversos eremitoris. Calia descriure quin ús varen fer els monjos de l'espai i dels seus recursos, conèixer les característiques de les seves construccions per tal de poder identificar els seus usos i comparar les restes de Cabrera amb les escasses restes arqueològiques de monestirs dels segles V a VIII que s'havien pogut excavar. Totes aquelles són algunes de les directrius que han anat marcant la nostra feina aquests darrers anys i de les quals el present llibre n'és el fruit.

La tesi doctoral abans esmentada va ser inicialment dirigida pel mateix Miquel Barceló que va donar algunes de les pautes més decisives per al seu desenvolupament. El deteriorament de la seva salut va fer que Helena Kirchner anés assumint feines de correcció i orientació fins que, en Miquel Barceló, encara en vida, acabés delegant en ella la direcció. La seva mort el novembre del 2013 va fer que ja no pogués constar com a codirector. La tesi, tot i reprendre la feina iniciada el 2002, analitzava el monestir de Cabrera amb un enfocament molt més ampli. Així, es pretenia avançar en el coneixement del monacat a les illes Balears, i també de gran part la cristiandat fins vora l'any 700. El monacat fou un element clau de les societats del segle V i, encara més, de les dels segles VI i VII. Per tant, entendre com va funcionar, també havia de permetre conèixer una part molt important del món que l'envoltava. Durant aquells segles, tal com afirma P. Brown, a la Mediterrània i a gran part de l'Europa occidental, es va produir un canvi en la cultura religiosa del qual el monaquisme fou el gran protagonista, un clar preanunciament del que seran els grans monestirs de l'edat mitjana (Brown 2006). Però, tot aquell procés també va capgirar a molts territoris l'explotació i la distribució dels recursos, així com l'organització social. D'aquí que, tot i la centralitat de l'estudi de la comunitat monàstica de Cabrera, la recerca va sobrepasar els seus límits geogràfics i, els materials trobats, varen permetre lligar esdeveniments que van des de Terra Santa fins a Escòcia.

Les fonts escrites de l'època que donen informacions sobre els primers segles del monaquisme cristià són, principalment, les regles monàstiques, els documents normatius i les epístoles. També són importants les obres hagiogràfiques que, tot i que narren sovint esdeveniments meravellosos, també poden contenir certes informacions, sovint anecdòtiques o involuntàries, que sí que reflecteixen la realitat d'aquells segles (Brown 2006; McCormick 2005). Totes juntes deixen massa buits per poder conèixer i interpretar completament el món monacal dels segles IV a VIII però, també són imprescindibles per analitzar correctament les dades que pugui aportar l'arqueologia.

Per a les regions que es tractaran i per a tots els segles contemplats varen existir diverses formes de cristianisme (Brown 1997, 9) i, per descomptat, distints monaquismes. Per tant, aquesta diversitat, sumada a la manca d'informacions de certs cristianismes i monacats «extints», dificulten poder arribar a conèixer com va ser la comunitat monàstica cabrenca. Tot i això, sí que es poden apreciar certs punts d'encontre. I és que sí que va existir un cristianisme molt antic, comú a tota la conca mediterrània (Brown 2006, 327). Un cristianisme amb una mentalitat i uns costums fortament influenciats, ja des del segle IV, per un monacat amb elements comuns d'un extrem a l'altre de la cristiandat.

Tal com es veurà, és molt difícil poder identificar els elements mobles i immobles de caràcter monacal dels segles IV a VIII, fins i tot, sovint ni tan sols es poden localitzar els monestirs descrits a les fonts literàries. És per això que és tan important poder estudiar els illots on se sap segur que hi va haver comunitats monàstiques, per així poder tenir noves eines que permetin interpretar els descobriments arqueològics d'altres indrets. En el present llibre se n'exposaran nombrosos exemples, sobretot de la Mediterrània occidental. També es contemplaran algunes dades de les illes monàstiques de l'Atlàntic, s'analitzaran illots on no es tenia constància de la presència de monjos, així com diferents estacions arqueològiques de pertot arreu, fins i tot subaquàtiques. En qualsevol cas, cal remarcar que el títol d'aquesta obra es refereix només a les illes de reduïdes dimensions, mai superiors a les 3.000 ha.

Mai com ara s'havia fet una aproximació tan completa a com es va crear i a com estava organitzat el monestir de Cabrera. Es veurà que el seu no és un cas excepcional. Es podrà apreciar com repetia un model del qual se'n donaran les claus per entendre'l, saber com es va difondre i,

també, conèixer com va funcionar.¹ Es posaran sobre la taula molts dels elements d'un comerç a llarga distància dels segles V a VII. Amb ells s'argumentarà que els monjos varen participar en la producció, adquisició, distribució i consum de molts dels productes que circularen per la Mediterrània, part de l'Atlàntic i per molts dels rius del que havia estat l'Imperi romà. Es demostrarà com el comerç a llarga distància detectat en els illots, així com en altres monestirs, està absolutament lligat a una diàspora monacal que fou, al mateix temps, una diàspora comercial protagonitzada pels monjos. Tota aquesta labor s'ha fet seguint les directrius proposades per C. Broodbank per a «l'arqueologia de les illes», contemplades per H. Kirchner i B. Moll en l'estudi de les Balears dels segles VIII a XIII (Kirchner, Moll 2006). Per tant, s'ha procurat estudiar el cas de Cabrera en un «món illenc» ampli, més enllà de la superfície de l'illa, tenint en compte les relacions entre illes i terra ferma, a través de les rutes marítimes i amb una estructura naval concreta. Per exposar conceptualment com pogué funcionar el comerç a llarga distància (*long distance trade*) documentat en l'estudi del cas de Cabrera ha estat fonamental el model de diàspora comercial (*trading diaspora*) desenvolupat per A. Cohen (1969 i 1971), del que M. Barceló (*The gold*, inèdit)² n'ha seguit demostrant la seva validesa en relació amb els comerciants ibadites i els *babriyyun*. Aquest model proporciona un marc conceptual adequat per entendre la propagació de comunitats monàstiques a les petites illes de l'Occident europeu. Una diàspora comercial entesa com la dispersió espacial d'un grup amb la finalitat de controlar selectivament totes, o gairebé totes, les fases comercials d'una sèrie de mercaderies específiques.

Els principals protagonistes del present treball són els «monjos dels illots»,³ que, en cap cas, no es poden entendre aïlladament. I és que les seves connexions amb el monacat «continental» o «de terra ferma» van

1 Tal com anunciaven M. A. Cau i C. Mas, el nostre treball a Cabrera, havia de poder «aportar nombroses dades per a una millor comprensió del patró d'assentament d'aquest petit arxipèlag, relacionat amb l'assentament de comunitats monàstiques en illots costaners» (Cau, Mas 2007, 153), un objectiu que creiem que es pot donar per aconplit.

2 Volem mostrar el nostre agraïment a Miquel Barceló per haver-nos deixat consultar el manuscrit.

3 Terme emprat també (*Frères des îles*), per als del litoral provençal (Guyon 2003).

ser fonamentals. De fet, en molts casos, són les mateixes persones. Per entendre aquell «monacat dels illots» prenen una importància cabdal diversos conceptes i processos analitzats i descrits per P. Brown a partir de la documentació textual, referits, sobretot, als monjos de la Mediterrània oriental, de Lérins i de les illes Britàniques (Brown 1971, 1983, 1997, 2006). L'aproximació al món dels «monjos dels illots» s'ha fet seguint les directrius apuntades per Ph. Pergola l'any 2003, on s'anunciava que per avançar en el seu coneixement el qual, per cert, fins llavors era certament pobre, era fonamental l'arqueologia. Era aquesta la que hauria de permetre saber com es varen poder arribar a estructurar aquelles comunitats (Pergola, Mazzei, Severini 2003, 193-196). Així, s'ha procurat estudiar minuciosament el registre arqueològic deixat per la comunitat monacal, completant les feines d'excavació amb exhaustius treballs de prospecció. Les dades obtingudes s'han contrastat amb les de les investigacions dels altres illots monacals de la conca de la Mediterrània occidental, però també s'ha donat una ullada a Orient i a l'Atlàntic.

S'ha intentat seguir el model que tan bons resultats està aportant en els darrers anys a certs llocs eclesials de França, on es dona una activa col·laboració entre els especialistes de l'antiguitat i els medievalistes, així com entre els arqueòlegs i els historiadors. Cal destacar el monestir illenc de Lérins (Codou, Lauwers 2009, 13-14; Butaud et al. 2009, 4; Codou 2013, 64, 69 i 70), un dels que més se citaran en aquest treball.

El llibre està dividit en sis capítols. El primer està dedicat al medi físic de l'arxipèlag de Cabrera on, a més de fer-ne una descripció general, s'apunten algunes de les claus que permeten entendre com és que es va instal·lar una comunitat monàstica en aquelles illetes.

El segon capítol és a una introducció històrica, on es tracten dos temes: Els monjos i els monestirs als illots en el context del primer monacat de la Mediterrània occidental, i els monjos i el monacat a les illes Balears entre l'antiguitat i l'edat mitjana. S'hi fa una aproximació que integra la informació procedent de les fonts escrites i de l'arqueologia. S'ha volgut fer un recull sistemàtic i complet atès que no s'havia fet abans. Tot plegat és, sens dubte, una eina bàsica i imprescindible per poder escometre els objectius abans exposats. Conèixer què és el que va esdevenir en altres llocs, ajudarà a interpretar el que es troba a Cabrera.

Al tercer capítol es fa una descripció dels jaciments arqueològics de Cabrera, Conillera i de l'illot des Frares del

temps del monestir cabrerenc. Es recullen totes les dades publicades i s'exposen les principals novetats de les prospeccions i excavacions arqueològiques fetes a totes tres illes. S'exposen nombroses dades inèdites i també es fa un important esforç per acotar al màxim, sempre que sigui possible, la datació dels elements descoberts, com a pas previ per poder conèixer el moment de la instal·lació monacal, com estava organitzada, i com va anar evolucionant.

El quart capítol està dedicada a les ceràmiques del monestir de Cabrera. La ceràmica és un dels principals protagonistes de l'estudi donat que és la resta arqueològica moble més documentada en tots els jaciments estudiats. Certament, aquest fet no és exclusiu de l'arxipèlag de Cabrera, sinó que és característic de pràcticament totes les estacions arqueològiques d'època històrica fins ben entrat el segle xx. La investigació sobre les ceràmiques requereix una exhaustiva feina de descripció, classificació, datació, recerca de paral·lels que es mostra amb tots els seus detalls. Però l'objectiu d'això és vincular aquestes dades amb l'organització econòmica i social de la societat que produeix la ceràmica, que la distribueix i la consumeix (Kirchner 1988, 88, 111-112 i 120). És per això que s'ha fet un recull minuciós dels llocs on han aparegut ceràmiques com les trobades a l'arxipèlag de Cabrera, especialment si s'han detectat en altres illots o en indrets que es poden relacionar amb comunitats monàstiques.

Tal com s'exposarà, analitzar la ceràmica associada a la comunitat monàstica cabrerenc és una tasca vertaderament complicada. Sovint són unes produccions que reben distints noms segons els investigadors i es fa molt difícil discernir quins són els autèntics paral·lels. També sol ser una tasca molt complexa poder aclarir la seva procedència, datació i funcions. Tot plegat queda ben il·lustrat en el Capítol quart, on s'ha procurat fer un recull de les informacions aportades pels principals autors que han tractat els materials ceràmics dels segles v a vii trobats a Cabrera, Conillera i a l'illot dels Frares fins a l'any 2009. Però, a més, quan ha estat possible, també s'han exposat les contribucions que s'han pogut fer a partir dels contextos analitzats.

El capítol cinquè està dedicat a les monedes, als marbres i vidres trobats en el Pla de ses Figueres i a l'illot dels Frares. I és que tots ells il·lustren molt bé alguns dels aspectes econòmics que varen caracteritzar el monestir de Cabrera en particular i, del monacat dels segles v a vii en general.

En el Capítol sisè s'interpreten les dades exposades. Ha quedat estructurat en cinc blocs dedicats a la carac-

terització de la comunitat monàstica de Cabrera i als intercanvis. S'ha volgut mostrar com aquesta comunitat monàstica formava part d'una diàspora comercial que tant les fonts escrites com el registre arqueològic permeten identificar.

Finalment, es fa una síntesi a tall de conclusió i es presenta la bibliografia consultada.

Cal advertir que quan es parli de les illes Balears en general, aquestes inclouran Mallorca, Menorca, Eivissa, Formentera i Cabrera. Respectant doncs la visió dels segles III a V que inclouïa en el terme *Baliares*, les Pitiüses, deixant de fer la distinció geogràfica respecte a Mallorca i Menorca que apareix en textos més antics.⁴

L'arc cronològic del present treball se centra en els segles V a VIII, que són les centúries en què hi hauria hagut monjos a Cabrera. Però també es tractaran alguns fets vinculats amb el monacat del segle IV d'altres llocs. D'ençà que E. Gibbon definí aquesta època com a *Dark Ages* s'ha avançat molt en l'estudi i el coneixement de les societats d'aquells temps. P. Brown ja deia, en els anys noranta del segle passat, que «Els arqueòlegs i historiadors de tota Europa han aconseguit ni més ni manco que el període que va des de l'extinció de l'Imperi romà a l'aparició de l'Europa medieval pròpiament dita no es pugui seguir anomenant «edat fosca»» (Brown 1997, 10). Tanmateix, se segueix emprant l'expressió per identificar aquella època que està entre l'època antiga i la medieval, o per remarcar els punts foscos que encara hi resten (Brown 2006; Vizcaïno 2009, 32). En tot cas, el que sí que s'hauria d'abandonar és el catastrofisme amb el qual se solen descriure aquests «segles foscos» (Barceló 1988b, 27-28). En relació a les illes Balears, G. Rosselló Bordoy, l'any 1973, va emprar el títol *Los siglos oscuros de Mallorca*, per a fer un repàs als temps que anaven des de la conquesta romana del 123 aC fins a la conquesta islàmica del segle X.

4 Hipòlit, *Liber Generationis*, I, 216; *Notitia Dignitatum Occidentis* I, 105; III, 13; XI, 71 XXI, 15 i *Laterculus Polemii Siluii*, IV, 7 (Més informació al respecte en: Amengual 2008, 427). Si bé és cert que, en el segle V, Orosi encara parla de les Balears només com a dues illes, la major i la menor i, deixa a part l'illa d'*Ebussus*, de la qual diu que estava al sud de la major. En tot cas però, s'ha fet notar que aquell autor recull unes dades que, en bona part, són d'èpoques molt anteriors. Quelcom semblant encara es troba a les *Etimologies* d'Isidor de Sevilla, del segle VII, on hi ha informacions clarament deutors de l'enciclopèdia de Plini el naturalista (Gozalbes 2001).

Parlava del període romà mallorquí com d'una «època d'obscuritat absoluta», l'època «més fosca de les seves fases històriques». Més o menys, també ficava dins del mateix sac el període de «l'apogeu cristià a les Balears», i afirmava que «la definitiva integració de les Illes a al-Andalus posaria fi als segles foscos de les Balears» (Rosselló Bordoy 1973, 78; 83-84, 86 i 94). Però, poc temps després, hom va ajustar els «segles obscurs» d'aquestes illes al període que aniria entre els segles V a X.⁵ De fet, ja hi ha qui limita els «segles foscos» a només els segles VIII i IX (Signes 2005, 45; Cau, Mas 2013, 260). És cert que l'arqueologia i els coneixements històrics sobre aquest període a les Balears han experimentat en els darrers anys uns avenços molt destacables, sobretot per als segles V a VII.⁶ Però, sigui com sigui, el període que va del segle V al segle VIII és encara molt desconegut.

El lapse de temps que va entre la cinquena i vuitena centúries, conegut com el de la *Transformation of the Roman World*, sovint ha quedat inclòs en el període definit com a antiguitat tardana o tardo antiguitat.⁷ Però també hi ha qui l'emmarca dins del que s'anomena alta edat mitjana (Brown 2006).⁸ Pel que fa a la ceràmica, entre els investigadors de la taula rodona *Contextos ceràmics d'època romana tardana i de l'alta edat mitjana (segles IV-X)* de l'any 1996, es va arribar al consens majoritari d'emprar la denominació

- 5 Per exemple: Ramon, Cau 1997, 292; Alcaide et al. 2005, 171; Nadal 2005. Amb algunes puntualitzacions: Coll 1996, 400; Cardell, Cau 2005, 172; Cau, Mas 2007, 144; Mas, Cau 2006, 76; 2007, 171; 2011, 191-192; Vallejo 2012, 440. De fet, el mateix Rosselló Bordoy, en un treball titulat *Nueva luz sobre los siglos oscuros de Baleares y Pitiusas*, revisa la cronologia del «període més fosc de la història de la meua terra», centrant-lo, sobretot, en un arc cronològic que aniria del segle V al X (Rosselló Bordoy 2006). En canvi, també hi ha qui considera un error denominar a aquesta època com a «segles obscurs» (Marimon 2004, 1076).
- 6 Gumà, Riera, Torres 1997; Riera Rullan et al. 1999; Cau 2003, 7; Cau, Mas 2013, 260. És el que també ha passat a gran part de l'Estat espanyol (Vizcaïno 2009, 25-32).
- 7 Es pot trobar un interessant resum del debat terminològic, així com la defensa d'aquestes expressions fins el c. 600 en: Cameron 1998, 13-14, 54, 81-82 i, especialment, en: Delogu 1999.
- 8 Així ho fan, per exemple, la gran majoria dels arqueòlegs i historiadors que treballen aquesta època a Sardenya, tal com es pot apreciar en el completíssim volum del 2002: *Ai confini dell'impero. Storia, arte e archeologia della Sardegna bizantina*. D'entre tots ells es poden destacar en: S. Cosentino, E. Morini, P. G. Spanu, R. Turtas i R. Zucca.

de «l'antiguitat tardana».⁹ A les Balears, antiguitat tardana o tardo antiguitat són les dues fórmules que més s'estarien acceptant per a definir els anys que anirien des de la caiguda de l'Imperi romà d'Occident, o la conquesta vàndala de les Balears, fins a la primera ràtzia documentada dels musulmans a les illes de l'any 707 o, fins i tot, fins a la conquesta islàmica de l'inici del segle x.¹⁰ També hi ha, però, qui considera els segles v a vii com a «època altmedieval» (Fayas et al. 2005). Tanmateix, per als territoris de la Hispània bizantina, incloses les illes Balears, es poden emprar «antiguitat tardana» o «alta edat mitjana» (Vallejo 2012, 9 i 479). En el present treball s'empraran sense distinció les expressions «alta edat mitjana», «antiguitat tardana» i «tardo antiguitat».

Durant el temps en què a Cabrera hi va haver una comunitat monàstica, a tota la conca mediterrània s'anaren confirmant els canvis que transformarien definitivament la seva societat cap al nou món plenament medieval.¹¹ Fins i tot a les Balears, el que abans es veia com un període de decadència, influència directe de les tesis gibbonianes, s'entén ara com un període de profunda transformació (Cau, Mas 2007, 144). Una transformació que, tal com es veurà a continuació, els monjos hi varen jugar un paper fonamental.

Sense cap mena de dubte, Miquel Barceló Perelló ha estat l'ànima d'aquest treball des del seu començament. Va ser ell qui em va proporcionar moltes de les directrius a seguir i la majoria de les grans idees exposades. Durant tantíssimes hores em va regalar magnífiques classes ma-

gistrals que em varen mostrar cap a on havien d'anar les investigacions. Sempre estaré amb deute amb ell i també enormement agraït. El camí seguit ha estat marcat ben de prop per Helena Kirchner Granell, amb un esforç constant i amb una rigorositat i atenció admirables. Les seves lliçons i una tasca incansable, pacient i minuciosa, han permès millorar molt considerablement el document que tenen en les seves mans. És per això que també li vull exposar el meu agraïment més sentit.

Magdalena Riera és qui em va donar la impagable oportunitat de poder codirigir les excavacions de Cabrera, una de les coses que més content m'han fet en aquesta vida i per la que mai deixaré de donar-li les gràcies. Els abundants consells i el seu suport absolut durant més de dues dècades ha estat clau per a poder fer realitat aquest llibre.

A Albert López Mullor li vull agrair tot el que m'ha ensenyat pel que fa a la feina de camp i a l'estudi dels materials ceràmics. En ambdós aspectes el considero el meu gran mestre, i també el model a seguir en moltes més vicissituds.

Vull donar les gràcies a Magdalena Salas, especialment per haver confiat en mi per codirigir les excavacions de Son Peretó, les quals m'han permès sobreviure com arqueòleg i aprofundir en el coneixement del que passava a Mallorca en temps del monestir de Cabrera.

A Antoni Ferrer Abárzuza, Damià Ramis, Albert Ribera, Julio M. Román, Fèlix Retamero, Miquel Rosselló Mesquida, José I. Ruiz i Miquel Trias, els dec haver-me proporcionat moltes de les publicacions consultades, alguns materials inèdits, i moltes converses que m'han permès millorar el present treball.

Vull mostrar la meua gratitud cap a Josep Amengual Batle, Jaume Cardell, Jordi López, Stefano Medas, Bernat Moll, José Ignacio Murillo, Joan Nadal i Cañellas, Salvatore Pricoco, Josep Maria Puche, Gisela Ripoll, Isabel Rodà, Joaquín Sánchez i María de los Ángeles Utrero, per la seva ajuda, els seus ensenyaments i els bons consells. A Ramón Jàrraga, Josep Anton Remolà i, especialment, a Miquel Àngel Cau, Michel Bonifay, Josep Maria Macias i Albert Martín, els vull agrair haver-me ajudat, aconsellat i ensenyat aspectes relacionats, sobretot, però no només, amb l'estudi de la ceràmica.

A Patrizio Pensabene li vull expressar gratitud per haver-me obert les portes de la Università degli Studi di Roma «La Sapienza», a Simon Keay les de la University of Southampton, i a Robert Baró i a Armand Puig i Tàrrach les de la Facultat Antoni Gaudí. A Alicia Alesan tot el su-

9 Vegeu especialment les intervencions d'A. López, M. A. Cau, M. M. Riera, R. Jàrraga, J. M. Gurt i X. Aquilué. En canvi, J. Ramon, per a Eivissa, mostra la seva preferència cap a les denominacions «ceràmica ebusitana d'època vàndala, d'època bizantina, o del baix Imperi (Comas et al. eds. 1997, 337-339).

10 Ramon 1986, 2008; Rosselló, Coll 1997; Riera Rullan, Orfila, Cau 1999; Villaverde 2004b; Riera Frau, Riera Rullan, Rosselló 2005; Vallejo 2005, 19; Cau, Mas, Lladó 2005; Alcaide et al. 2005; Alfaro, Costa 2006; Mas et al. 2007; Mas, Cau 2007; Riera Rullan, Martín 2007; Amengual 2008; Cau, Mas 2013. Sovint es subdivideix aquest període de les illes en el que foren les èpoques vàndala, «vandàlica» (sic) o romano-vàndala i bizantina o romano-bizantina (Ramon 1986; Amengual 1991; Rosselló, Coll 1997; Riera Rullan, Orfila, Cau 1999; Villaverde 2004a; 2004b; Mas, Cau 2011; Cau, Mas 2013). Pel temps de la dominació bizantina de les Balears també s'ha emprat el terme «època protobizantina» (Vallejo 2005, 19).

11 Hodges, Whitehouse 1983; Barceló 1988b; Delogu 1999; Loseby 2000; Moreland 2000; Wickham 1998; 2000.

port que m'ha proporcionat en les gestions acadèmiques de la UAB. També han estat un gran suport per diversos i variats motius Llorenç Alapont, Nàsser Aoukhiyad, Robert Baró, Àngels Casanovas, Pere Ferrer, Miquel Àngel Garau, Anna Garrido, Anna Gutiérrez Garcia-Moreno, Jordi Hernández Gasch, Raimond Jaume, Sandra Li, Albert Martín, Lavínia Mayer, Anna Oriola, María Padilla, Jordi Principal, María José Rivas i César Villatoro.

Vull agrair a l'Ajuntament de Palma i al Ministerio de Medio Ambiente les subvencions atorgades pel *Projecte de recuperació, consolidació i museïtzació del monestir bizantí de Cabrera*, a la direcció del Parc Nacional de Cabrera per les instal·lacions i facilitats que ens han procurat a l'equip que ha treballat aquests anys amb mi i, a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica tot el suport que ens ha proporcionat. El meu agraïment també és pels que han participat o col·laborat en les feines de l'esmentat projecte, principalment: Xesc Agualeles, Alicia Alesan, Jordi Alfonso, Paloma Aliende, Diana Alonso, Josep Amengual, Montserrat Anglada, Jorge Anthonisen, Sílvia Arbona, Marta Ardiaca, Diego Arenas, Marina Arias, Tomás Ayerdi, Charalampos Bakirtzis, Jordi Balaguer, Xesca Bennassar, Eva Bilbao, Mercè Blanch, Pitu Bonet, Jeronia Bonnin, Marta Borràs, Alba Boyero, Bernat Burgalla, Ricardo de Cáceres, Maria Calderón, Maria Cantallops, Victòria Cantarellas, Miquel Àngel Capellà, Natalia Carrillo, Llorenç Català, Clara Catalán, Miguel Àngel Cau, Miquel Cifre, Gaby Coll, Juan Diego Coll, María del Carme Colom, Cristian Dastrup, Maria Magdalena Fàbregues, Patricia Fernández, Sílvia Ferragut, Antoni Ferrer, Jaume Ferrer, Pere Ferrer, Luis Fiel, Joan Fornés, Joan J. Fornós, William Graves, Antoni Garau, Catalina Garau, Miquel Àngel Garau, Enrique García Ríaza, Manuel García, Gina Garcias, Maria del Pilar Garcias, Tomeu Garcies, Toni Garcies, Caterina Gelabert, Catalina Genestar, Emmanuelle Gloaguen, Patxi Gordiola, Juan Guijarro, Anna Gutiérrez-Moreno, Jordi Hernández Gasch, Michael Herrmann, Soad Houman, Maria Paz de Hoz García-Bellido, David Javaloyas, Catalina Jofre, Elena Juncosa, Javier Jurado, Zoltan Larcher, Nacho Larrauri, Miguel Àngel Ledesma, Juan Carlos Lladó, Michael Dolle, Pere Llobera, Susana Llobet, Alicia

López, Cuca López, Paco López, Lydia Lozano, Miguel Macminn, María Isabel Mancilla, Teresa Marot, Guillem Martí, Victor Martí, Antonia Martínez, Javier Martínez, Francesc Martorell, Catalina Mas, Jaume Mas, Joan Mas, Oriol Mas, Lavínia Mayer, Marc Mayer, Antoni Micol, Ignacio Montero, Maria Antonia Montserrat, Jorge Moreno, Irene Moyà, Margalida Munar, Jaume Murillo, Joan Nadal, Bartomeu Obrador, Maria Isabel Oliver, Dani Olmos, Damià Orell, Antoni Pasqual, Guillem X. Pons, Josep Maria Puche, Antoni Puig, Damià Ramis, Roger Real, Isabel Maria Riera, Miquel Rigo, Tolo Ripoll, Tomeu Ripoll, Susanna Riva, Àngel Rivas, María José Rivas, Isabel Rodà, Júlia Roman, Julio M. Román, Ramon Roselló, Hernando Royo, Margalida Ruiz, José I. Ruiz, Jose Salar, Magdalena Salas, Joan Salom, Bartomeu Salvà, María Luisa Sánchez León, Noèlia Sanz, Maria Magdalena Sastre, Miquel Àngel Sastre, Llorenç Serra, Neus Serra, Biel Servera, Gabriel Servera, Natalia Soberats, Seila Aixa Soler, Laura Suau, Tomàs Suau, Joana Seguí, Toni Sunyer, Anna Torres, David Torres, Xavier Torres, Miquel Trias, Francesc Truyols, Evanthia Tsantini, Francesca Tugores, Antoni Vallespir, Bartomeu Vallori, Mercè Verdager, Cati Vidal, Guillem Vidal, Joan Vidal, Sílvia Villalonga, Rachel Waters.

Moltes de les persones esmentades fins ara les tenc per molt bones amigues i no trob les paraules per exposar quan importants són per a la meva vida. Encara se'm fa més difícil descriure i agrair tot el que han fet per a mi, mon pare, mu mare i sa meva estimada germaneta. És per això que els dedic a tots tres aquest treball. També el vull dedicar a na Layla Aoukhiyad. Na Layla ha estat com una beca per a mi. Sense ella de ben segur que no hagués acabat la tesi doctoral que és la base del present llibre. La paciència que m'ha demostrat i el suport que sempre m'ha donat, de tots tipus, em fan ser molt afortunat.

Finalment, cal regraciar a la Facultat Antoni Gaudí d'Història, Arqueologia i Arts cristianes i a l'Institut Català d'Arqueologia Clàssica i, molt especialment a Armand Puig i Tàrrach, Joan Gómez Pallarès i Cristina Godoy, haver fet possible i real la present publicació.

Capítol primer

El medi físic de l'arxipèlag de Cabrera

El sub-arxipèlag de Cabrera forma part de les illes Balears i es troba al sud de l'illa de Mallorca, a unes 10 milles de distància. Consta de 18 illes i illots, que sumen un total de 1.836 ha. Les dues més grans són la de Cabrera, amb un perímetre de 38 km i una superfície de 1.154 ha, i la de Conillera, amb 137 ha i 6 km de perímetre.¹ La resta són petits illots, força abruptes, cosa que fa que alguns d'ells siguin pràcticament inaccessibles. És un sub-arxipèlag àrid i càlid.

Figura 1.1. Cabrera i les illes Balears (Autor: Mateu Riera)

El sub-arxipèlag de Cabrera, aparentment allunyat de tot arreu, es troba en realitat en un punt cabdal dins les principals rutes de navegació que creuaven la Mediterrània a l'antiguitat.² La navegació a vela, amb molta diferència la més utilitzada en època antiga, es veia condicionada

per dos elements naturals: els corrents i els vents.³ A la Mediterrània, el corrent marí té una circulació general que segueix sempre el sentit contrari al de les agulles del rellotge. Aquest corrent dona la volta a tota la conca de l'esmentat mar, començant amb l'entrada d'aigua que ve des de l'Atlàntic per l'estret de Gibraltar. Aquest sentit general del corrent té però, multitud de variants regionals, a causa de les entrades i sortides que fa la costa, de les desembocadures dels rius i, a la presència de gran quantitat d'illes. L'altre condicionant per a la navegació, els vents, originen els corrents superficials. El règim de vents ve imposat per la circulació general atmosfèrica entorn del globus terraqüi i, per tant, igual que el corrent marí, és un factor força estable.

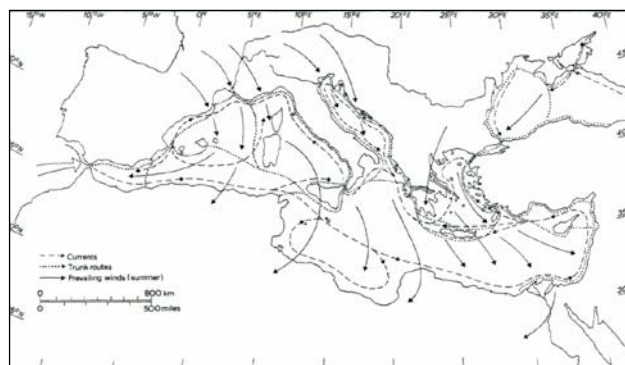

Figura 1.2. Rutes principals del tràfec marítim dels segles VII-XVI. Amb el règim predominant de vents d'estiu, corrents marins i brises marines i terrestres diàries (Pryor 1992, fig. 2)

Així doncs, a l'antiguitat, coneguts i aprofitats tant els corrents com els vents,⁴ les Balears eren pas obligat per a molts d'aquells que d'est a oest, o a la inversa, volguessin travessar el Mediterrani occidental. També eren fona-

1 La longitud màxima de Cabrera és d'uns 5,5 km, mentre que la de Conillera és d'un màxim de 2 km (Aguiló 1980, 16).

2 Principalment per a la navegació d'altura, però no només. Per a la constatació i certs detalls de la navegació d'altura a l'antiguitat clàssica i en temps d'Isidor de Sevilla vegeu: Ruiz de Arbulo 1990, 87-88.

3 Les següents argumentacions parteixen principalment dels treballs de: Ruiz de Arbulo 1990; Pryor 1992; Guerrero 1993 i 2005.

4 Tal com esmentava Estrabó, *Geographiká Yponemata*, II,5,19 i III,2,5 (Amengual 2008, 43).

mentals per a diverses rutes que anaven de nord a sud i de sud a nord. «El paso por las Baleares parece que de una u otra forma, era uno de los eslabones precisos en las rutas de navegación antigua por el Mediterráneo Occidental y ello es así, como hemos visto, por necesidades propias de la navegación y sus escalas» (Guerrero 1993, 15).⁵ D'aquesta forma, les rutes més importants que creuaven la mar balear són les que apareixen a les següents figures:

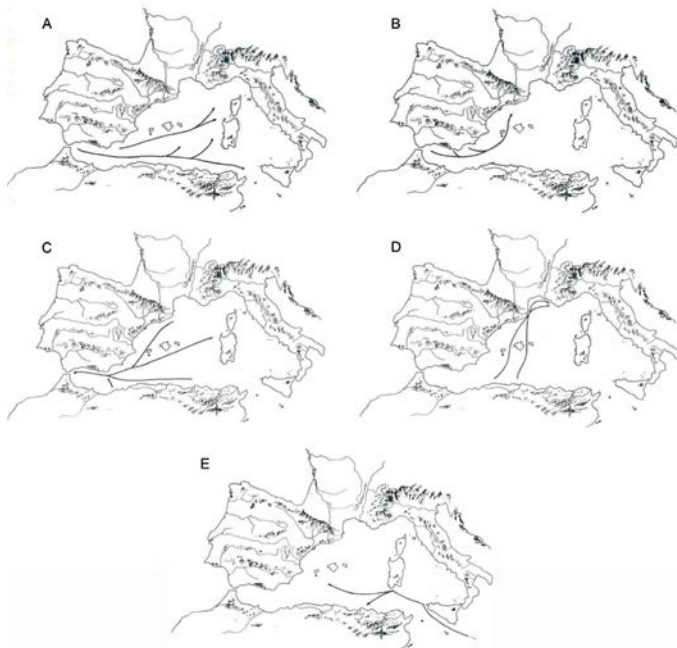

Figura 1.3. Algunes de les principals derrotes per a la navegació a vela de la Mediterrània occidental durant l'antiguitat. A i B: Derrotes oest-est; C: Sortida de la Mediterrània; D: Derrota sud-nord; E: Navegació oest-est (Ruiz de Arbulo 1990, 91, 93, 96 i 98)

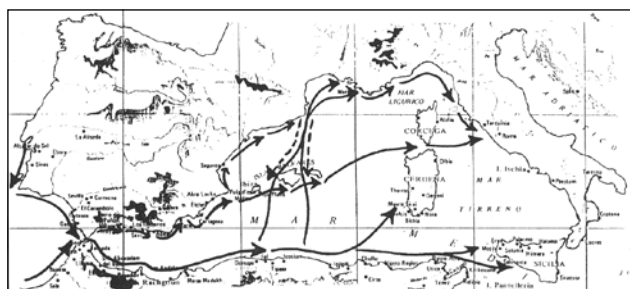

Figura 1.4. Les Balears a les rutes de navegació: Derrotes oest-est i sud-nord (Guerrero 1993, 201-1)

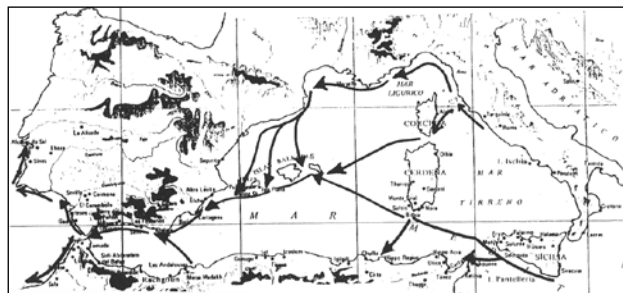

Figura 1.5. Les Balears a les rutes de navegació: Derrotes est-oest (Guerrero 1993, 201-2)

Algunes de les rutes que passaven ben a la vora de l'arxipèlag de Cabrera foren de les més utilitzades pels navegants antics.⁶ Són, en primer terme, la que des de l'estret entre Sicília i Cartago, passava pel sud de Sardenya, pel sud de les Balears i, vorejant el migdia de la península Ibèrica, arribava cap a l'estret de Gibraltar.⁷ Una altra ruta de navegació est-oest molt important era la que, partint des de la península Itàlica passava per l'estret de Bonifaci i, altre cop, pel sud de les illes Balears i de la península Ibèrica, i arribava fins a Gibraltar. Aquesta darrera ruta també es podia fer a l'inrevés, passant per sota de les Balears, és a dir, ben a prop de l'arxipèlag de Cabrera. És per això que aquest conjunt d'illes eren un bon punt de referència per a la navegació. A més, en algunes rutes nord-sud o sud-nord del centre del Mediterrani occidental, també es podia visualitzar el sub-arxipèlag i, per tant, els navegants podien aprofitar-se de les seves qualitats.

- 6 Per a l'època tractada en el present llibre també es defensa, atenent a les característiques de la navegació antiga, el lloc destacat que ocupaven les Balears respecte a les rutes comercials de la Mediterrània occidental (Vallejo 2005, 21).
- 7 Seguint la línia argumental exposada en el destacable treball de Ruiz de Arbulo de 1990, pareix lògic pensar que Cabrera, tal que Eivissa, era un enclavament igualment vàlid pel qual es podia passar en les rutes est-oest de la Mediterrània occidental amb vents de ponent, els quals feien aconsellable allunyar-se de la costa africana. En el cas de Cabrera, sobretot quan els vaixells abandonaven la costa de l'actual Tunísia o l'Algèria més oriental. El viatge de tornada podia practicar-se igualment altre cop passant per aigües de Cabrera, però, en aquest cas, també es podia optar per vorejar la costa africana.

5 Es pot trobar més informació al respecte a Guerrero 2005.

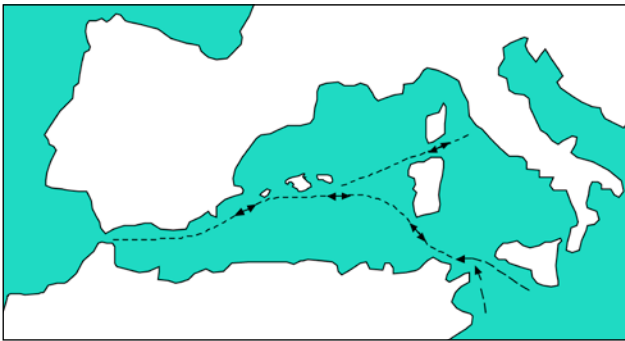

Figura 1.6. Principals rutes de l'antiguitat que passaven ben a la vora de Cabrera (Autor: Mateu Riera)

Finalment, cal recordar que algunes de les rutes bàsiques entre les illes Balears i Pitiüses passaven necessàriament pel costat del sub-arxipèlag de Cabrera que, per tant, tornava a assolir un paper molt important com a fita, com a possible lloc d'aiguada, descans i, puntualment, com a lloc de refugi.⁸

Figura 1.7. Rutes bàsiques de comunicació entre les illes Balears i Pitiüses (Autor: Mateu Riera a partir de Guerrero 1987, 34)

A tot el que hem vist fins ara cal afegir que el sub-arxipèlag de Cabrera era un punt conspicu en totes les rutes de navegació fins ara esmentades i, fins i tot, sovint un punt de referència obligat. És cert que Plini esmenta la perillositat de les aigües de Cabrera (*Naturalis Historia*, III, 78), però una bona demostració de la freqüent presència de vaixells d'època antiga per les seves aigües són els nombrosos derelictes trobats, alguns dels quals s'han localit-

zat a la bocana del seu port o directament dins d'aquest.⁹ Convé, a més, tenir present el manteniment ininterromput del seu topònim al llarg dels darrers dos mil anys, conservat gràcies a la seva utilització pels mariners, independentment de la formació social dels habitants de les illes Balears en cada moment (Riera Frau 2001, 46).

Figura 1.8. Localització dels derelictes descoberts en aigües del sub-arxipèlag de Cabrera (Munar, Sastre 2009-2010, 281)

De la importància de Cabrera en temps medievals per als *pelei* o *pileggi*, és a dir, les travessies que creuaven la Mediterrània a través de la mar oberta, navegant en altura en comptes de seguir les costes, n'és un bon exemple *Il Compasso da Navigare*, obra italiana composta entre 1250 i 1265, la qual es considera el major treball de la ciència nàutica de l'edat mitjana (Motzo 1947, I, X, XXXVIII, LXVII-LXVIII, CXXVII, 83, 85-86 i 96).¹⁰ És per altra banda interessant esmentar que Cabrera apareix citada amb el nom de *Greperola* a la Carta anomenada «Pisana» que se sol considerar una obra dels darrers decennis del segle XIII (Motzo 1947, LVIII-LXIV), mentre que a les distintes versions més antigues conservades del *Compasso da Navigare* apareix citada com a *Graparola*, *Grapparola*, *Chapruola*, *Caprola* i *Cabriera* (Motzo 1947, LXIV). A la versió més antiga conservada del

8 Un dels personatges històrics més il·lustres que es varen haver de refugiar a Cabrera degut a un fort temporal va ser el bisbe de Mallorca Bernat Nadal. Corria l'any 1795 (Riera Frau 2001, 60).

9 Per a una síntesi de les troballes subaquàtiques del sub-arxipèlag de Cabrera vegeu: Pons 2001; Munar, Sastre 2009-2010.

10 Cal tenir present a més que, tal com afirma P. G. Spanu: «Sono significative senza dubbio le indicazioni riscontrabili nel *Compasso da navigare*, il più antico portolano medievale, redatto nel XIII secolo, erede di un complesso di informazioni nautiche, di itinerari marittimi e di perduti portolani diffusi nel mondo antico: per tale ragione il testo può essere utilizzato per la restituzione delle rotte dell'antichità» (Spanu 2006, 185).

Compasso da Navigare es diu: «De la dicta città de Maiorica all'isola de Graparola XXX millara per silocco. En la dicta Grapparola à bono porto per meczzo dell'isola, da la facza da mestro. En la bocca de lo dicto porto à granne fondo. En lo capo de la dicta Grapparola à una isolecta de la facza da maestro, che è bono parago» (Motzo 1947, 85).¹¹

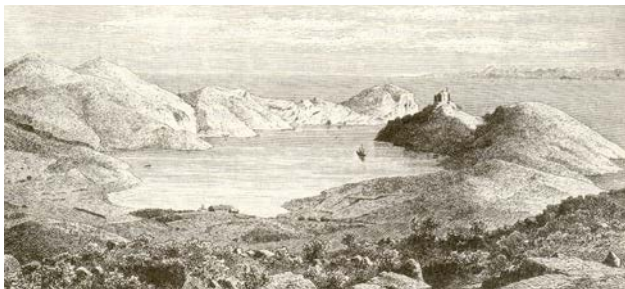

Figura 1.9. Port de Cabrera de l'obra de l'arxiduc Lluís Salvador d'Habsburg-Lorena (*Die Balearen*)

L'illa de Cabrera és amb molta diferència la més gran del sub-arxipèlag. Disposa d'un molt bon port natural i d'una

11 Cal ressenyar, a més, que Cabrera fou emprada en època baix-medieval com a base d'operacions per atacar les naus que creuaven d'est a oest la Mediterrània occidental (Riera Frau 2001, 47; Riera Frau et al. 2006, 21-22). Així mateix, són nombrosíssimes les referències d'època moderna de l'ús de Cabrera com a escala dels corsaris nord-africans en els seus atacs a terres cristianes (Riera Frau 2001, 48-49, 56-58; Riera Frau et al. 2006, 24; Deyà 2008). En aquest sentit, és interessant recordar que, l'any 1531, els jurats de la Universitat sol·licitaren ajuda al rei donat que naus de Barba-rossa impedièren la navegació i atacaven diversos llocs de Mallorca a partir de sa Dragonera i de Cabrera (Riera Frau 2001, 56). També és significatiu que en el memorial remès a Carles III per Tomás de Vilajoana en la dècada dels anys 70 del segle XVIII, es demanés poblar Cabrera com una mesura per evitar el corsarisme nord-africà i les activitats de contraban realitzades per menorquins. En el mateix document també es ressaltaven les bondats del port cabrerenc, i s'enumeren els avantatges que podria proporcionar com a port franc o de dipòsit per a productes procedents de la Mediterrània oriental, així com del perill que podria representar per les seves excel·lents condicions com a cap de pont en una hipotètica invasió de Mallorca (Giménez, Alberola 1994, 86-87; Giménez 1996, 246). Per tot plegat, no hi ha dubte que són més que justificades les paraules de M. Deyà quan afirma que la ubicació geogràfica féu de Cabrera un indret estratègic gens menyspreable en la defensa de les Balears i, a partir del segle XVI, dels territoris mediterranis de la monarquia hispànica, car d'allà es podia atacar la costa sud de Mallorca i impedir la navegació des de les Balears i el llevant peninsular cap a l'est (Deyà 2008, 39).

font on sempre raja aigua. No ha d'estranyar llavors que el geògraf i historiador del segle XVI J. Binimelis ja destacés que Cabrera: «Tiene por la parte de Septentrion, un puerto muy principal para cualquier armada, y seguro por todos los vientos... Tiene de largo una milla y media, y es profundísimo por todas partes. Cabrán en él pasadas cien galeras; en el extremo de dicho puerto hay un arenal o playa cerca de la cual a distancia de 1.400 pasos, está la fuente llamada de la playa y tierra adentro de la misma playa a distancia de 200 pasos hay una noria de mucha agua que se dice que puede proveer una armada» (Binimelis 1593).¹²

Aquesta platja que cita Binimelis és la del Pla de ses Figueres, mentre que la font esmentada és la que es troba en el jaciment anomenat Sa Font, dos dels indrets que es tractaran en profunditat en els següents capítols. És en aquesta font on es localitza el punt d'abastiment d'aigua més important de tot el sub-arxipèlag. Des d'ella fins al port hi ha un fons de torrent on es troba aigua a no gaire fondària, fet que explica l'existència de la sínia mencionada per Binimelis.¹³ Del mateix autor també interessa assenyalar la cita a la font de n'Ensiola¹⁴ així com l'existència d'aigua a Cala Santa Maria. De la primera no hi ha dubte de la seva localització, la qual es troba a la petita península del mateix nom.¹⁵ En canvi, respecte a l'aigua a Cala Santa Maria no s'ha pogut determinar si Binimelis es refereix a la que es pot recollir durant els mesos més plujosos en una de les seves coves, o si es tracta de la que

12 A obres com, per exemple, la de l'Arxiduc Lluís Salvador d'Àustria es diu, fins i tot, que és un gran port, i que es pot considerar, després del de Maó, el millor de les Balears (*Die Balearen* 1884, edició de 2002, 888). Cent anys abans, Tomás de Vilajoana, comparava les bondats del port cabrerenc amb el de Cartagena (Giménez, Alberola 1994, 86).

13 Els dos únics punts que s'empen actualment per subministrar aigua a la població de Cabrera són l'esmentada font i un pou de la mateixa zona d'on s'extreu aigua d'un aquífer situat a 22 metres de fondària (Coll 2006, 71).

14 «Fuente que llega al mar y se pueden proveer de ella los navegantes» (Binimelis 1593). També la citen els supervivents del captiveri de l'exèrcit napoleònic (Amengual, Frontera 2009, 127), i es troba marcada en els plànols del darrer quart del segle XVIII.

15 Antigament *Sa Punta d'En Siola* (Aguiló 1980, 17), tot i que anys més tard el mateix autor es retractà i considerà que el topònim partiria del mot Enciola, que faria referència al pas estret i baix que hi ha a la contrada, desestimant a més altres versions proposades per J. Coromines i J. Mascaró Passarius (Aguiló 1996).

hi ha pràcticament tot l'any en el lloc anomenat Cocons d'en Pelai. En tot cas, però, cal remarcar que ni a n'Ensiola ni a Cala Santa Maria es pot recollir tanta d'aigua com a Sa Font i el fons de vall que va des del lloc on es troba aquesta fins al port.¹⁶

El port de Cabrera era doncs un bon indret on es podien refugiar els vaixells en cas de mal temps, un lloc on es podia descansar, fer abastiment d'aigua i, fins i tot, on es podien reparar els desperfectes que haguessin pogut sorgir durant la travessia.¹⁷

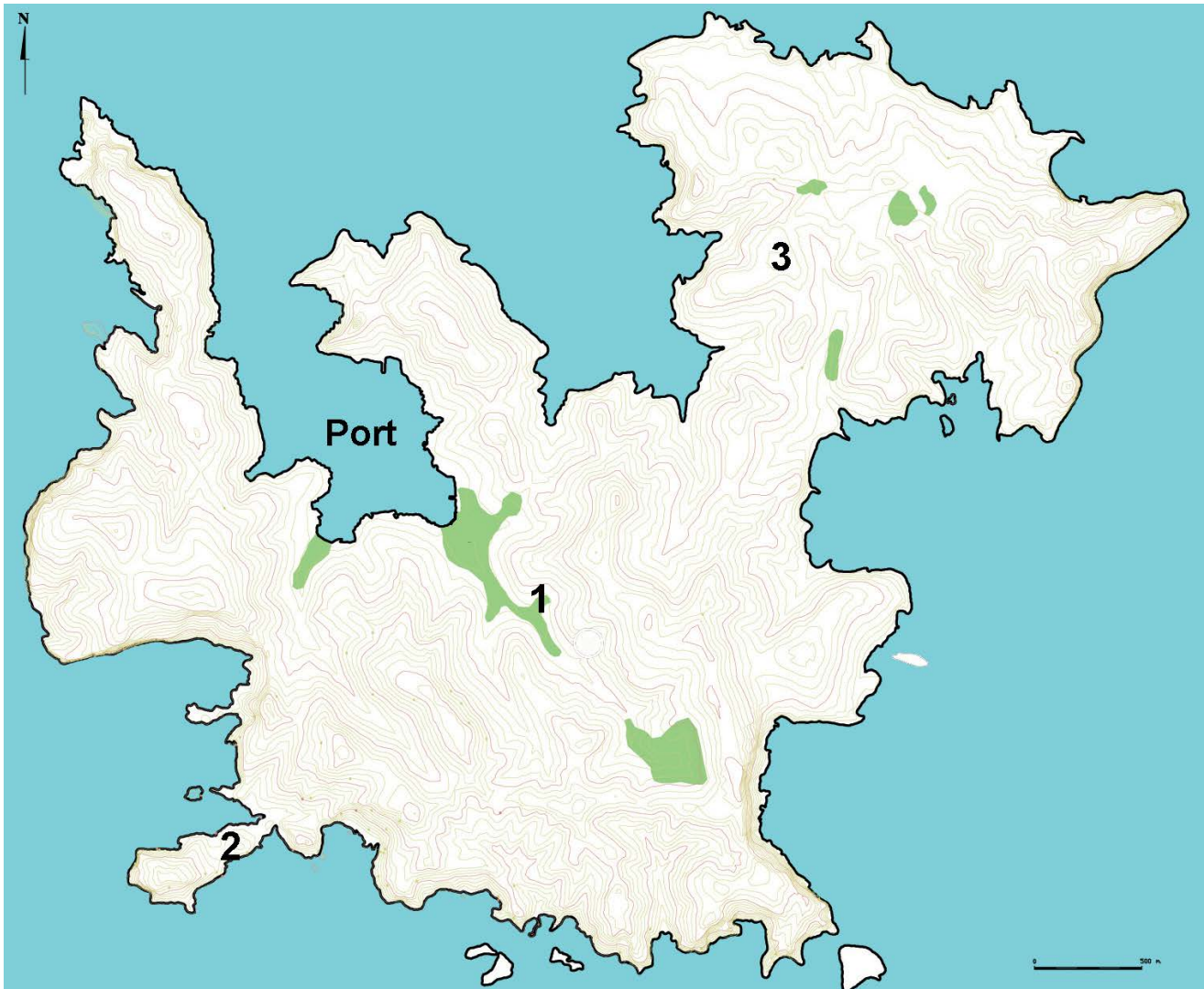

Figura 1.10. Principals punts d'aigua de Cabrera: 1. Sa Font; 2. N'Ensiola; 3. Cocons d'en Palai. Estan marcades en verd les principals àrees amb terra conreable (Autor: Josep Maria Puche – ICAC)

16 Aquests tres punts d'aigua també es troben a l'obra de l'Arxiduc, als que s'hi afegeix el del Canal de S'Aigua, on es parla d'una font que «sobretot a l'hivern subministra molta d'aigua» (*Die Balearen* 1884, edició del 2002, 887, 893, 900-901, 908-909 i 911).

17 En una notícia de l'any 1519 se cita a Cabrera «lo port o plage de Paguera», i encara avui es conserva el topònim de la platja de s'Espalmador (Frontera 2006, 65), el qual faria referència a què allà es calafatejaven naus, és a dir, s'espalmaven (Aguiló 1986).

Per altra banda el relleu de Cabrera és molt accidentat, amb pocs llocs plans i amb suficient sediment per poder ser conreats.¹⁸ Presenta nombroses coves i balmes, així com una costa molt irregular amb una sèrie de profundes cales on es pot fondejar depenent dels vents.¹⁹ El punt més alt de l'illa és *Na Picamosques* amb 172 m d'alçada.²⁰ Altres recursos de l'illa com els aliments o la llenya (essencialment de pi blanc = *Pinus halepensis*), havien de ser limitats però aprofitables.²¹ El mateix topònim, el qual ja

es troba en Plini (*Historia Natural* III, 76-77), estaria mostrant que a Cabrera es podia disposar de carn de cabres o d'ovelles, les quals devien pasturar lliurement després d'haver estat amollades per mariners que feien comptes tornar a l'illa, o pels habitants del sud de Mallorca, els quals podien haver practicat una ramaderia a distància, tal com la que es va realitzar a les èpoques medieval, moderna i contemporània.²² També es podia explotar la carn

- 18 Recentment, fins i tot, s'ha calculat que només tindria unes 5-6 hectàrees de sol aprofitable pel conreu (Amengual, Frontera 2009, 119). En alguns contractes de lloguer del final del segle XV i de l'inici del XVI, l'arrendatari es compromet a sembrar «vuyt quarteres forment i quand d'ordi», a mantenir els sementers nets i tancats per evitar que hi entri bestiar, i a tenir els animals de tir de manera que no interfereixin els interessos de l'amo de les pastures (Frontera 2006, 40). L'any 1510 l'arrendatari de Cabrera és un vidrier que lloga les terres per sembrar-hi blat i ordi (Frontera 2006, 47). També es té constància que a principis del segle XIX s'hi sembrava blat (Frontera 2006, 40; Amengual, Frontera 2009, 119). Durant el captiveri dels soldats napoleònics d'entre 1809 i 1814 es varen sembrar a l'illa cols, patates, raves, melons, cogombres, cotó, canem, tabac (Amengual, Frontera 2009, 132-133) i faves (Riera Frau et al. 2006, 27). A la segona meitat del segle XIX els conreus principals eren el blat, l'ordi, la civada i els llegums, especialment les faves, les guixes i els pèsols. A l'hort, també hi havia canyes, albercoquers, cireres, pomeres i parres de vinya, i les figueres de moro i de cristià ocupaven distints indrets (Frontera 2006, 41). Cap al final del segle XIX també es té constància de la sembra de vinya, garrovers, ametlers, figueres i enclova per a pastures (Riera Frau et al. 2006, 32; Frontera 2006, 42). En aquell moment, a Cabrera, hi va arribar a haver 23 quarterades (1 quarterada = 7.103 m²) de vinya, que abans d'acabar la centúria va ser substituïda per camps de cereal. És interessant ressaltar que es té constància que l'any 1894 s'haurien produït a l'illa 37.338 litres de vi (Pastor 2008, 66).
- 19 J. Binimelis ja va descriure les bones condicions pel fondeig que caracteritzaven mitja dotzena de cales de Cabrera, depenent d'on bufés el vent (Binimelis 1593).
- 20 A Conillera tampoc hi ha gaires llocs plans i amb terres suficients per poder ser conreades. En aquest illot l'indret més alt es troba a 122 msnm. No hi ha bons llocs per fondejar-hi, i sovint es fa difícil poder-hi arribar si la mar està un poc moguda. No se sap des de quan l'abundància de conills donaren peu a rebre el seu nom, però ja es troba el topònim d'«illa des Conills» en un document de 1622 (Riera Frau 2001, 58) i en un altre del final del segle XV (Frontera 2006, 44). Hi ha un lloc d'aprovisionament d'aigua que fou aprofitat en temps prehistòrics i en època antiga, medieval i moderna.
- 21 A l'inici del segle XIX la garriga litoral d'ullastre i mata amb coberta parcial de pi era la formació principal de Cabrera, també

amb romaní, bruc, boix, savina, ginebró i arbocera (Amengual, Frontera 2009, 121). Gràcies als escrits de A. Laborde de 1808 es té constància que s'hi duïen a terme petites sales periòdiques i que la fusta era venuda a Mallorca (Amengual, Frontera 2009, 122). L'arrendament de l'explotació de la llenya de Cabrera va continuar fins ben entrat el segle XX (Riera Frau 2001, 52). Cal remarcar que l'explotació de llenya, carbó i cendra cabrerencques està constatada documentalment des del segle XV (Riera Frau 2001, 48, 52, 56 i 61; Riera Frau et al. 2006, 21; Frontera 2006, 47). S'ha fet notar que la concessió del domini útil de Cabrera prohibia tallar llenya i fusta, excepte aquella que s'utilitzés per a la construcció d'edificis (Giménez, Alberola 1994, 86), i que cap a l'any 1770 Tomás de Vilajoana va oferir la llenya que produïen les illes del sub-arxipèlag com a contrapartida pel finançament reial d'una colònia a Cabrera (Giménez, Alberola 1994, 86-87).

- 22 La documentació medieval dona nombroses informacions de l'aprofitament de les pastures de les illes del sub-arxipèlag (Riera Frau 2001, 47-48, 54-55; Riera Frau et al. 2006, 20-21; Frontera 2006, 43-44 i 47). Així, la primera referència que es coneix de l'aprofitament de les pastures de Cabrera és de 1289, on es diu que hi havia cent porcs (Riera Frau 2001, 47 i 54). També es disposa de dades del lloguer de les pastures cabrerencques durant els segles XVII i XVIII (Frontera, Riera Frau 1997, 37; Riera Frau 2001, 49, 58 i 59). Així mateix, s'ha arribat a afirmar que, just abans de l'arribada dels presoners de l'exèrcit napoleònic —1809—, Cabrera s'usava principalment per al pasturatge extensiu de ramat, especialment d'ovelles i de cabres (Amengual, Frontera 2009, 119). La majoria d'aquestes cites mostren, en paraules de M. M. Riera Frau, una peculiar forma d'explotació ramadera que implica una certa transhumància per mar i la utilització dels diferents illots com a corrals de selecció del bestiar (Riera Frau 2001, 47, Riera Frau et al. 2006, 20). D'aquesta manera, s'ha defensat que en el segle XV Conillera podia tenir fins a 80 moltons, mentre que per al conjunt de l'arxipèlag les xifres màximes podrien ser d'un 400 cabres i 200 ovelles. En canvi, en els contractes dels segles XV i XVII el nombre d'ovelles triplica el de cabres, mentre que a finals del XIX l'Arxiduc esmenta 400 cabres i 80 ovelles (Frontera 2006, 44). Tal com va explicar Joan Vidal, el darrer pagès que ha conegut Cabrera, l'explotació animal era molt més rendible que qualsevol tipus de conreu. Primer per la pobresa i escassetat de terres aptes pels cultius. Segon, per les limitacions d'aigua. I tercer, per certes condi-

dels nombrosos ocells que habiten tot l'any o per temporades l'arxipèlag, o aprofitar-se dels seus ous en temps de cria.²³

Una altra font d'alimentació íntimament lligada a l'arxipèlag de Cabrera són els recursos marins, els quals, fins i tot avui en dia, són considerablement abundants.

cions favorables per a la ramaderia de cabres, ovelles i porcs. I és que tots aquests animals podien pasturar lliurement i alimentar-se dels productes naturals de Cabrera i d'alguns dels seus altres illots, sovint sense que els pagesos els haguessin de donar cap altre tipus d'aliment. A més, els límits marins de cadascuna de les illes facilitava el control i l'explotació d'aquells animals. La transhumància d'ovelles i porcs entre les distintes illes del sub-arxipèlag estava inserta en un procés on un cop els animals havien exhaurit els recursos de l'illot corresponent, eren traslladats a un altre, o tornats a l'illa gran de Cabrera.

- 23 Documents del segle XIV i XV donen notícia de l'arrendament de la caça de Cabrera, així com de l'existència d'agres de falcons que es mantenen en explotació senyorial directa (Riera Frau 2001, 47 i 54; Riera Frau et al. 2006, 20; Frontera 2006, 47 i 66). És interessant tenir present la relativa importància en l'alimentació dels presoners de l'exèrcit napoleònic que queda reflectida en els documents dels supervivents al captiveri abans esmentat, referida als ocells i als seus ous, disponibles a Cabrera o als illots que l'envolten. Moltes d'aquestes referències escrites i planimètriques foren recollides fa uns pocs anys (Amengual, Frontera 2009b). Cal advertir però que en aquell article la major part de les dades aportades a partir dels contextos arqueològics no es poden prendre en consideració, ja que es varen proposar fent una lectura errònia de les seves cronologies.

Aquests, a més de permetre alimentar a les tripulacions dels vaixells que repostaven, també feien factible establiments, com a mínim estacionals, de grups de pescadors mallorquins.²⁴ Per tot l'exposat no ha d'estranyar que siguin escasses les notícies històriques de Cabrera que fan referència a l'agricultura, i que en elles, en canvi, es pugui apreciar millor l'aprofitament de les pastures i les pesqueres (Frontera 2006, 39).

Finalment, cal esmentar que són diversos els llocs de l'arxipèlag de Cabrera on es pot recollir sal marina (clorur sòdic cristal·litzat) acumulada en cocons, resultat de la dessecació dels esquitxos d'aigua de la mar (Frontera 2006, 66; Amengual, Frontera 2009, 127), però que, en tot cas, no sembla que es pugui parlar de grans volums de sal.²⁵

- 24 El primer lloguer fet de Cabrera a un pescador del qual es té constància documental és de 1331, i són abundants les cites d'activitats pesqueres en aigües cabrenques durant les edats mitjana i moderna (Riera Frau 2001, 47, 48, 49, 54, 55, 58 i 61; Riera Frau et al. 2006, 20-21; Frontera 2006, 55; Deyà 2008, 42-43). L'explotació de la riquesa pesquera de les aigües del sub-arxipèlag per part de pescadors mallorquins no es va aturar ni durant el captiveri dels soldats de Napoleó (Amengual, Frontera 2009b, 153-154).
- 25 Cal tenir present que cap a l'any 1770 Tomás de Vilajoana oferia la sal que donés Cabrera (Giménez, Alberola 1994, 88), mentre que l'any 1510, Bartomeu Ribes, llogà Cabrera per, entre altres activitats, collir sal (Frontera 2006, 66).

Capítol segon

Introducció històrica

1. MONJOS I MONESTIRS ALS ILLOTS EN EL CONTEXT DEL PRIMER MONACAT DE LA MEDITERRÀNIA OCCIDENTAL

1.1. Les fonts escrites

Cap a la primera meitat del segle IV,¹ en el Mediterrani oriental es va produir un fenomen que hauria de començar gran part de la cristiandat i que seria clau pel desenvolupament de la societat posterior. És l'aparició del monaquisme cristià, segons S. Pricoco: «l'evento sociale piú straordinario della tarda antichità» (Pricoco 1992, 7), i un element clau en el que va significar, a Europa, el final de l'antiguitat i l'inici de l'edat mitjana (Brown 2006, 269-271).

Figures carismàtiques com sant Antoni (c. 251-356), sant Pacomi (c. 292-346), sant Hilarió (c. 290-371), sant Basili (c. 330-379), sant Simeó (390-459), etc.,² feren que aquesta nova forma de viure el cristianisme s'anés escampant per tota la part oriental de l'Imperi.

La majoria d'estudis actuals apunten cap a una ràpida aparició d'aquest nou estil de vida a Occident on la política favorable a bisbes i monjos de l'emperador Teodosi va afavorir la difusió del monacat (Brown 1998, 145-163 i 166). De fet, com molt bé exposa P. Brown, el tomb de la política teodosiana i del poder imperial va significar que molts «notables» volguessin pertànyer al nou món dels monjos (Brown 1998, 163). I és que, a més, tots els grans pares de l'Església, tant els quatre d'Orient, com els quatre d'Occident, havien fomentat o seguien promovent d'una manera o altra la difusió del monacat.

Malauradament, els orígens del monaquisme occidental són particularment foscos, a causa de l'escassetat de fonts i la dificultat en la seva interpretació.³ Tanmateix, sí que es té coneixement de les fundacions de monestirs que se succeeixen a partir del segle IV en el Mediterrani occidental, a Itàlia, al nord d'Àfrica, a la península Ibèrica i a les illes, especialment les més petites. Aquestes exercien una particular atracció entre els monjos, qualificades per sant Ambrós (*In Exameron* 3,23: CSEL 32, 74-75) com perles d'un collar desgranades per Déu damunt les ones (Colombás 1974, Vol. I, 211).

Tradicionalment s'ha considerat que el monacat cristià occidental és hereu directe del d'Egipte, Síria i Palestina (Pricoco 1983, 70; 1992, 12-14, 17, 18). Colombás, crític amb aquesta visió, proposa que el monaquisme occidental sigui un fenomen autòcton que s'aniria desenvolupant paral·lelament al d'orient (Colombás 1974, Vol. I, 40-45, 211-212) però reconeix que el monacat cristià té les seves arrels en el paganisme egipci (Colombás 1974, Vol. I, 9). En tot cas sembla fora de dubte la gran influència que exerciren els monjos del llevant de l'Imperi a la part de ponent.⁴ De fet, cap al final del segle IV i durant tot el segle V, en un temps on existia una diferenciació social profunda entre les classes superiors i les inferiors de la societat (Brown 1998, 211), el nombre de monjos a Egipte i Síria era ja molt important i eren objecte del fervor popular a causa de la seva santedat. Les seves vides i obres van ser molt difoses tant a Orient com a Occident, esdevenint l'interès literari dominant de la seva època (Brown 1998, 176-178).

Així, les fonts escrites han deixat un seguit de noms il·lustres dels principals protagonistes de la difusió del monacat a Occident, i, en molts casos, contenen les seves vides i obres. Dels primers segles, és a dir, dels segles IV i V, en

1 Aquesta és la data més acceptada tot i que hi ha grans estudis del tema com Colombás (1974, Vol. I, 26) o Cameron (1997, 105) que creuen que es podria remuntar a la segona meitat del III.

2 Sempre que ha estat possible, les dates de naixement i mort emprades en el present treball han estat agafades de Brown 1997, 1998 i 2006.

3 Per a la Mediterrània nord-occidental veure: Biarne 2000. Per a Sardenya vegeu: Morini 2002.

4 Colombás 1974, Vol. I, 212-214; Masoliver 1978, 97-98; Horn, White Marshall, Rourke 1990, 1, 76; Amengual 2008, 197.

destaquen: Atanasi (c. 295-373), Marcel·la, Eusebi de Vercelli († c. 370), Martí de Tours (c. 335-397),⁵ Hilari de Poitiers (c. 315-c. 367), Jeroni (c. 347-420), Ambròs de Milà († 397), Paulí de Nola (355-431), Melània la Vella (342-411) i Melània la Jove, Rufí, Paula, Agustí d'Hipona (354-430), Honorat († c. 430), Cassià (c. 360-c. 435)⁶ i Fulgenci (c. 462- c. 527). Però com assenyala

5 Fou un dels primers sants reconeguts sense haver patit abans un martiri (Amengual 2008, 300). A la *Vita Martini* de Sulpici Sever se'l presenta, pràcticament, com el «Sant Antoni d'Occident» (Cantera, Rodríguez 2007, 85). Martí, originari de Panònia, cap a l'any 360 va establir un eremitori als afores de Milà d'on va ser expulsat pel seu bisbe. Fou llavors quan es va instal·lar a l'illa Gallinaria propera a Gènova, i d'allà va anar cap a Ligugé prop de Poitiers. Va acabar la seva vida com a bisbe de Tours, però no va deixar de viure en una cel·la propera a la ciutat d'un incipient cenobi que ben prest va ser el gran monestir de Marmoutier (Moreno 2011, 39 i 338). El seu culte es va estendre amb molt d'èxit per la Gàl·lia, i per molts altres llocs d'Occident. De fet, Gregori de Tours exposà que el sant bisbe i monjo era més venerat a Itàlia que allà on es custodiaven les seves relíquies (Penco 1961, 21).

6 Joan Cassià fou un monjo de llengua llatina originari de Dubrotja (Romania), que havia viscut durant diversos decennis a Egipte, i que l'any 415 es va instal·lar a Marsella, una ciutat que s'havia tornat a convertir en «un cap de pont del comerç panmediterrani». Va ser un dels personatges que més repercussió va tenir a l'hora de difondre, a Occident, l'espiritualitat dels Pares del desert. Les seves *Institutiones*, escrites l'any 420, informaven del que era la vida monàstica egípcia i permetien corregir els excessos dels entusiastes experiments locals. Va contribuir d'una manera molt destacada en la formació del monasticisme occidental i, en una època de creixent fragmentació, va demostrar que les xarxes d'informació de l'Església cristiana encara podien funcionar de pont entre Orient i Occident i, entre l'Europa «romana» i la «barbàrica» (Brown 1997, 65; 2006, 136-137). A. Cameron ha arribat a afirmar que «Els monestirs varen seguir a Orient la regla de sant Basili i a Occident la de Joan Cassià, com, per exemple, el que va fundar Cassiodor a Squillace» (Cameron 1998, 66). També és considerat el mestre espiritual del monaquisme provençal (Biarne 2000, 367), i són moltes les seves influències a la Regla de sant Benet (Just 1996). Les *Conlationes*, juntament amb els seus *Instituta* varen servir perquè Occident comencés a tenir la seva pròpia literatura monàstica (Penco 1961, 20). Pel que fa al seu protagonisme respecte al «monacat dels illots», cal recordar que va dedicar el segon grup de les seves *Conlationes* a Honorat i Euqueri de Lérins i, al tercer i quart abats de les Stoechades. Es considera que el centre de cultura, d'estudi sacre i de vida ascètica de Lérins es va desenvolupar dins l'òrbita de Cassià, qui va corregir «en sentit cenobític» el monaquisme, «tendencialment eremític» d'Orient (Frondoni 1995, 10).

J. Leclercq, entre els primers monjos de la cristiandat es poden distingir dues categories, aquells que consten a les fonts escrites (cartes, cròniques i textos hagiogràfics) i molts d'altres que no hi apareixen mai. Poc o res se sap d'ells, com a molt, alguns cops, el nom del lloc on habitaven, o el testimoni local d'un culte antic (Leclercq 1965).

Aquests primers monjos optaren per dos tipus de vida monacal: una en solitari, anomenada eremítica, i l'altra en comunitat, dita cenobítica. Els qui vivien en solitari, o amb uns pocs companys, es diuen eremites o ermitans, atès que solien viure en un erm. És per això que el lloc on habitaven se l'anomena eremitori o ermita.⁷ Per contra, els qui formaven una comunitat es diuen cenobites, i allà on vivien se li pot dir cenobi o monestir.⁸ El terme «monestir» és sinònim de cenobi, però, en molts casos, també era emprat per a referir-se a un petit nucli d'eremites o, fins i tot, a l'habitatge de només un d'ells, doncs la paraula monestir, en el seu origen, es referia a l'edifici on vivien monjos o monges.⁹ En el present llibre s'utilitzarà el terme «monestir» per referir-se a una comunitat monàstica composta per un cenobi i alguns eremitoris, tal com sembla que va ser el monestir de l'arxipèlag de Cabrera.

Les fonts literàries expliquen que els primers cenobis occidentals es localitzaren en residències particulars, però, molt poc després, també n'hi havia d'associats a les basíliques, a llocs relacionats amb màrtirs o, vora les seus episcopals. Per altra banda, també, des de ben prest, es fan ressò de l'elecció de petites illes i illots per a l'emplaçament d'aquells monestirs primerencs.

7 Ja a sant Antoni, a principis del segle IV, se'l considerava un «eremíticós» «home del desert» (Brown 1997, 46; 2006, 99).

8 Cenobitisme és un vocable derivat de dues veus gregues: *Koinos* (comú) i *Bios* (vida). És interessant tenir present que Hilari d'Arles, durant la primera meitat del segle V, ja va evocar al *coenobium* com el lloc on s'edifiquen el santuari d'una església que pogués acollir els elegits de Déu i els edificis adaptats a l'habitat dels monjos (Heijmans, Pietri 2009, 38; Codou 2012b, 78 i 83; 2013, 65), i que sant Isidor de Sevilla, en el primer terç del segle VII, definia *coenobium* com a l'espai destinat al tipus de monjo *coenobita*, és a dir, un solitari (*monachus*) que vivia en comunitat, sotmès a una regla i a un abat (Martínez Tejera 2007, 20).

9 Cal recordar que «monjo» *monachus*, és un mot derivat del grec (*monachós*), que significa solitari, separat (Just 1996, 162; Brown 1997, 46; 2006, 99).

Sembla que els eremites, més fins i tot que els cenobites, preferiren habitualment llocs allunyats de la societat, fonamentalment a les muntanyes o també als illots. Si els orígens, localitzacions i característiques dels cenobis són molt foscos, encara ho són molt més els dels eremitoris. D'aquests últims les fonts literàries són molt més parques en informacions i, a més, és molt més difícil documentar-los arqueològicament atès que deixaren molt poques restes.

L'opció per situar els cenobis a illetes o illots ha estat associada habitualment a la necessitat de trobar llocs aïllats per garantir la soledat per estar més aprop de Déu.¹⁰ Però també per refugiar-se i protegir-se dels conflictes del moment (Colombás 1974, Vol. I, 225; Penco 1961, 21).¹¹ Per S. Pricoco, igualment, l'elecció de les illes tenia raons pràctiques així com espirituals. La insularitat hauria assegurat avantatges com el menor control i ingerència de les autoritats eclesiàstiques o civils. A més, proporcionava el tipus de refugi ascètic coherent amb la imatge de l'erm desenvolupat per la tradició oriental: es garantia la soledat amb el distanciament de la societat cosa que la feia més irrevocable i s'aconseguia un medi inculte i hostil proper als deserts orientals (Pricoco 1983, 67). Per a J. Guyon, el «desert» voluntàriament buscat, va prendre la forma dels illots costaners del nord d'Itàlia i de la Gàl·lia, uns indrets de la Mediterrània occidental que varen conèixer les primeres manifestacions de l'eremitisme i el cenobitisme (Guyon 2003, 39-40). J. Biarne ha argumentat que el monacat antic estava essencialment fundat sobre la voluntat

de la separació del món. En aquest cas, el braç de mar que separa l'illa de la terra ferma té un valor de ruptura, on l'exili es tradueix sovint per una relegació en una illa, on el monjo és un estranger, un exiliat, un immigrant (Biarne 2000, 371-372; Guyon 2003, 41). A Lérins, el monestir en un illot mediterrani que més va influenciar Occident, se'l va considerar un desert caracteritzat per una aura de pau, un lloc privilegiat per acollir una vida santa (Heijmans, Pietri 2009, 54-55).¹² En aquest sentit, el model de vida ascètica de sants com sant Antoni, en el desert egipci, o la fama de sant Simeó Estilita vivint durant dècades dalt d'una columna determinen el model de monasticisme fins al segle IX, partint d'unes arrels conceptuals basades en la creença que la unió amb Déu es podia aconseguir allunyant-se de la civilització (Horn, White Marshall, Rourke 1990, 1). Els monjos irlandesos haurien imitat la retirada voluntària al desert egipci, cercant el seu desert en el mar i fundant monestirs en illes allunyades com les Orkneys, les Shetlands, les Faeroes, arribant, probablement a Islàndia des de les costes de Gran Bretanya. Aquest comportament responia a l'ideal monàstic de l'exili per amor a Déu, *peregrinatio pro Dei amore*.¹³ El fenomen de l'ascetisme va ser practicat a tota Europa però va tenir a Irlanda una de les manifestacions més importants, seguint el model de sant Antoni, fins al punt que les localitats a terra ferma d'antics nuclis eremítics són encara reconeixibles amb el nom de *dysert* o *disert*. Les hagiografies, a més, contenen referències a monjos buscant «la solitud en el mar sense camins» (Horn, White Marshall, Rourke 1990, 76).

S'ha de tenir present que, tal com defensa P. Brown, la línia divisòria més significativa que existia en la mentalitat cristiana de l'Imperi romà d'Orient no era la que separava la ciutat del camp, sinó la que separava el «desert» del «món». Era un abisme conceptual que separava dos espais estretament juxtaposats: el «desert» s'associava amb

10 A Euqueri ja es pot trobar un discurs força complet on es defensa la presència particular de Déu en el desert, i on s'afirma que Déu habita en el silenci (Dessi, Lauwers 2009, 234-235).

11 Pricoco (1992, 58), seguint a K. F. Stroheker i F. Prinz, dona la mateixa explicació per a les illes de Lérins, tot i que anys abans (1978, 71-72), no n'estava massa convençut. Són nombroses les referències al monestir de l'illa de Lerino com a lloc de refugi (Nouailhat 1988, 23-32; Heijmans, Pietri 2009, 37). A més de refugi, altres reconeguts autors com C. Jullian o J. Fontaine, identifiquen aquesta ocupació dels illots com a lloc d'exili polític (Pricoco 1992, 25). Segons sembla, el mateix Fulgenci, fundador de diversos monestirs a illots, deia que, donats els temps d'inseguretat que es vivien, els monestirs havien d'instal·lar-se en llocs segurs (*Vita Fulgentii*, X. Troussel et al. 1992, 237). Un exemple molt il·lustratiu es troba a Gregori de Tours (*De gloria confessorum*, XII-XIII) qui relata l'atac de les tropes del rei visigot Leovigild a un monestir del litoral del llevant peninsular, entre Sagunt i Cartagena, i la fugida dels seus monjos a una illa propera (Ribera, Rosselló 2007, 167 i 179; Vizcaino 2009, 256).

12 Des dels primers moments de la vida monacal a Lérins, aquella illa va quedar lligada al desert, el lloc on Honorat, inspirat en els models anacorètics orientals, hi establí, segons Hilari, un *castra Dei* (Codou 2013, 63-64). Per a la difusió de la imatge de desert que es va donar a Lérins entre els segles V i VI vegeu: Dessi, Lauwers 2009. Aquella imatge es troba constantment repetida a la documentació de l'alta edat mitjana (segles VI-IX), especialment hagiogràfica, referida a altres «illes-desert» d'ermitans o monjos (Dessi, Lauwers 2009, 246-247).

13 Horn, White Marshall, Rourke 1990, 10. Veure també: Biarne 2000, 374; Brown 2006, 296; Picard 2009, 308.

la vida «angèlica» de l'asceta, mentre que el «món» s'assimilava a l'actitud cristiana més vacil·lant del kosmikós, de l'individu «mundà», d'aquells homes i dones, clergues i seglars, que tenien obligacions de qualsevol tipus amb la societat i que, per tant, no podien lliurar-se plenament a Crist (Brown 1998, 108; 2006, 212). En canvi, a Occident, no sempre es va pensar d'igual manera, tot i que també varen calar fort les percepcions del «món» per una banda i del «desert» per l'altra. I és que en aquells temps es creia que el desert i les terres conreades mantenien una relació d'hostilitat ancestral i insalvable, en virtut de la qual el desert, sempre que podia, intentava dominar i destruir la terra conreada (Brown 1997, 19). Per altra banda, cal tenir present que els Pares de l'Església, Ambròs, Jeroni i Agustí, varen treballar per convertir la imatge negativa que caracteritzava les illes en la cultura antiga, associades principalment a llocs de desterrament i d'exili, per assignar-hi una nova consideració com a llocs de retir voluntari i associant-les als indrets més perfectes per aconseguir la salvació (Butaud et al. 2009, 8; Moreno 2011, 40). Segons autors com Jeroni (Biarne 2000, 352 i 372) o Euqueri (Dessi, Lauwers 2009, 235-237 i 240-242; Butaud et al. 2009, 8), entre molts d'altres, la imatge d'aquelles illes on habitaven els monjos era la del «paradís», és a dir, que aquells «deserts» illencs ja disposaven d'una aura semblant a la que tenien els «deserts» d'Orient.

Cronològicament el monaquisme insular es documenta a Occident des del segle IV. És un fenomen ben conegut gràcies a les fonts escrites que descriuen situacions complexes que abracen totes les formes monacals.¹⁴ En elles es poden trobar llocs cèlebres com Lérins, però també a d'altres que són avui dia impossibles de situar (Biarne 2000, 351).

Així, a Occident, la primera notícia que es té d'algú portant una vida «monacal» en una petita illa es refereix a Martí de Tours, el qual, cap al 360, es va retirar juntament amb un prevere a l'illa *Gallinaria* (1 de la Figura 2.1.), fugint de la persecució del bisbe arrià Auxenci (Sul-

pici Sever: *Vita Martini*, 6, 5).¹⁵ Pocs anys més tard, Hilari de Poitiers també va romandre a l'anomenada *Gallinariam insulam* (Venanci Fortunat: *Vita S. Hilar*, 35-39).¹⁶

A la segona meitat del segle IV Ambròs (*Hexameron*, III 5, 23) celebrava la presència de monjos salmodiant a les illes.¹⁷ Cap al final del mateix segle, a la Carta 48 de sant Agustí es fa esment del monestir de *Capraria*, illa del Tirrè (Capraia) localitzada entre Pisa i Còrsega (2 de la Figura 2.1.), i al seu abat Eudoxi i als seus monjos.¹⁸ També Agustí, cap al 390, esmentà el gran nombre d'homes que abandonaven el món per anar a les solituds de les illes desertes (*De vera relig.* 3, 5. Pricoco 1978, 27).

Uns pocs anys més tard, començant el segle V, un poeta pagà, Rutili Namacià (*De reditu suo* I, 439-452 i 515-526), fent referència a un viatge per la costa italiana parlà, i no precisament gaire bé, de monjos vivint a dos illots: Capria¹⁹ i Gorgona (Número 3 de la Figura 2.1.).²⁰

Altre cop a l'inici del segle V es torna a trobar referència als monjos de la *Capraria* abans esmentada, aquest

14 Les primeres instal·lacions monàstiques insulars han estat descrites com un veritable laboratori d'experiències on varen ser elaborades les pràctiques occidentals del monaquisme (Guyon 2003, 43). Però també hi ha qui considera que el monaquisme insular no té res d'excepcional respecte a les formes, les pràctiques i l'evolució dels altres monaquismes (Biarne 2000).

15 D'aquesta forma, s'ha afirmat que Martí degué ser el primer eremita insular d'Occident (per exemple: Pasqualini 2003a, 19-20), o, com a mínim, qui va protagonitzar la primera experiència monacal insular de la què es té coneixement (Biarne 2000, 355 i 365). Cal dir que sovint se'l defineix només com a semi-eremita (Guyon 2003, 40). Per altra banda s'afirma que el monestir que va fundar a Marmoutier, entre un penya-segat i un meandre del riu Loira, venia a ser també com a una illa (Dessi, Lauwers 2009, 248). Per a més detalls de la seva arribada a *Gallinaria* vegeu: Frondoni 1995, 10; Biarne 2000, 354-355 i 365; Mennella, Valentini, 2003; Pergola, Mazzei, Severini 2003, 195-197; Valardo 2003; Massabò 2003.

16 L'any 361 segons G. Mennella i S. Valentini, que no dubten que es tracti de la mateixa illa Gallinara de la Ligúria (Mennella, Valentini, 2003). En canvi, hi ha autors que proposen localitzar aquest illot a la costa atlàntica gal·la (Treffort 2009, 319-320).

17 Es defensa que aquell document ja demostra l'existència no de simples ascetes sinó de monjos que viurien en comunitat. També afirma que sant Ambròs es devia referir a les illes de la costa lígur (Biarne 2000, 353-354).

18 Molts autors varen argumentar que aquesta *Capraria* era la Cabrera de les Balears. Sembla però que en realitat el bisbe d'Hipona es referia a la Capraia tirrènica (Colombás 1974, Vol. I, 292; Amengual 1988, 16; 1991, 382-392. Per conèixer a fons aquesta discussió, veure sobretot aquest últim).

19 Molt probablement la mateixa *Capraria* a la que feia referència sant Agustí a la seva Carta 48.

20 Veure, per exemple: Colombás 1974, Vol. I, 221; Ribagorda 1997; Biarne 2000, 356-357 i 370; Guyon 2003, 42-43.